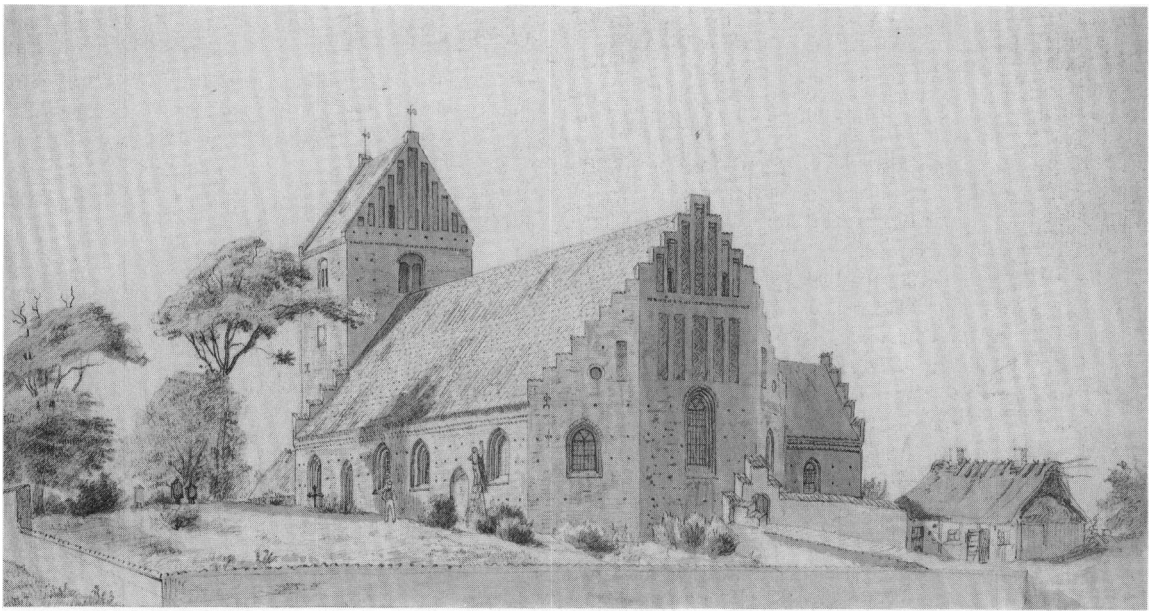

Fig. 1. Kirken, set fra sydøst. Laveret tegning af Jacob Kornerup 1859. NM2. - *The church seen from the south-east.*

HOLMSTRUP KIRKE

SKIPPINGE HERRED

I Roskildebispens jordebog[1] er kirken ansat til seks øre og kaldes Læsøholm (Læsyoholm) kirke efter den gård, som Absalon 1198 skødede til Sorø kloster.[2] I jordebogens fortegnelse over bispetiende til Dragsholm nævnes Læsøholm imidlertid ikke længere og i stedet optræder to nye sogne, Holmstrup (Holmstorp) og Avnsø (Aghnesiæ).[3] Der er øjensynlig sket en sognedeling, hvorved det store sogns nordvestlige del omkring Avnsø er skilt ud som selvstændigt område. Tidspunktet for denne ændring kan sættes til tiden mellem 1323 og jordebogens affattelse i 1370'erne.[4]

Bygningsrester, påvist under gulvene, viser, at den usædvanlig store landsbykirke er en senmiddelalderlig afløser for en kirke af mere gængs form (s. 1793). Ombygningen skal utvivlsomt ses i sammenhæng med dyrkelsen af S. *Søren,* hvortil kirken er viet (jfr. korbuebjælke) og valfarten til helligkilden syd for kirken. Initiativtageren til kirkens ombygning har øjensynlig været Roskildebispen Niels Skave, der med gavebrev 1489, kendt gennem afskrift ved Peder Dyrskjøt (1630-1707), skænkede to gårde til sjælemesser for sine forældre og søskende i den af ham byggede S. Søren i Holmstrup.[5] Blandt de i brevet nævnte slægtninge var broderen Herluf, biskoppelig lensmand på Dragsholm, og dennes hustru, Øllegård Valkendorf (jfr. glasmalerier). At en ombygning har fundet sted ved denne tid omtales tillige i en sekundær og nu forsvundet †indskrift (s. 1821), som meddelte, at »kirken repareret er 1492«. Under alle omstændigheder var den 1506 så velhavende, at den i lighed med en anden til S. Søren viet valfartskirke, Kippinge på Falster,[6] kunne låne penge ud.[7] 1529 betænkte biskop Lage Urne (jfr. korstole) kirken med 10 mk. i sit testamente.[8]

Efter reformationen søgte myndighederne at sætte en stopper for valfarten og de med dyrkelsen af S. Søren forbundne markeder. Således skriver Peder Palladius i sin visitatsbog (o. 1543), at der er en god dannemand til sognepræst både i Holmstrup og Kippinge, og at de, som kommer der med deres ugudelighed, vises hjem igen. »S. Søren er brændt op, hans blok er heden taget«.[9] Åbenbart har biskoppen været lovlig optimistisk, for 10. okt. 1552[10] udgik der kongebrev til Hans Barnekow, lensmand på Roskildegård, om, »at da der bruges meget afguderi i Holmstrup kirke,

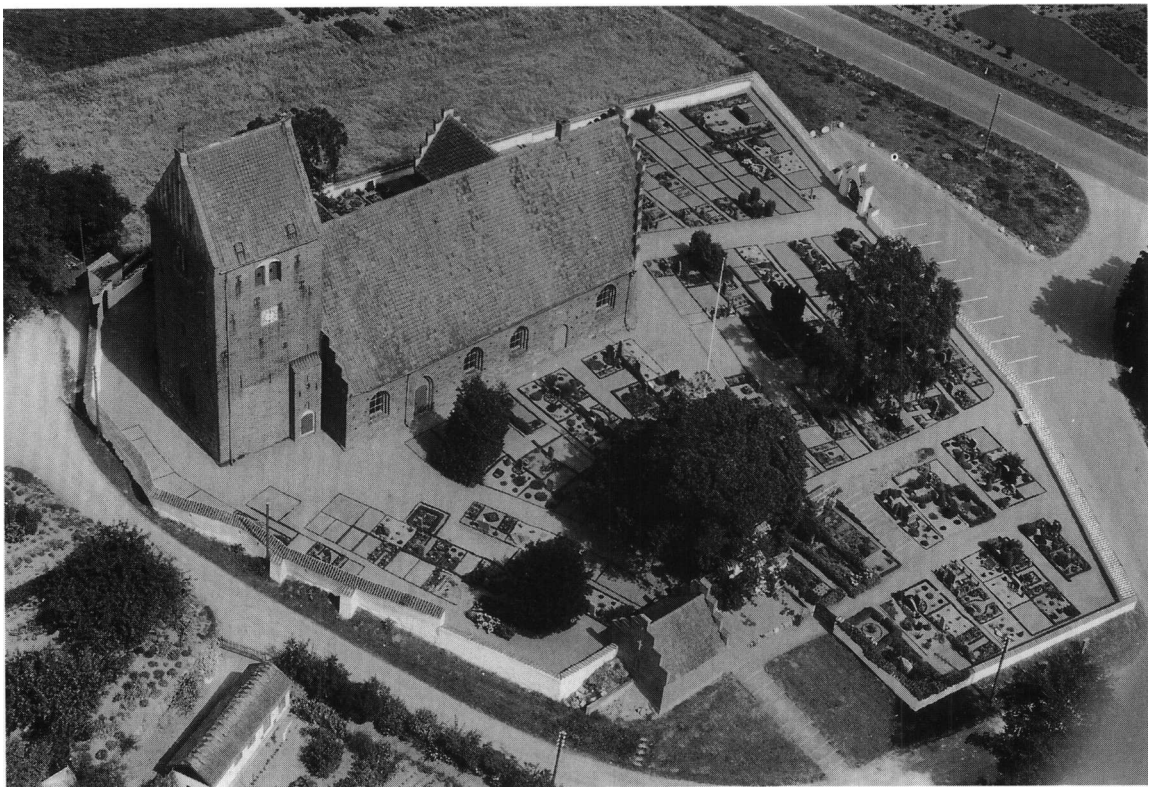

og der ofres gæs, lam og høns samt tilbedes billeder, skal han personlig med det første begive sig derhen og udtage alt det afguderi, som findes i kirken; han skal tage kirkenøglen fra den, som har den, og levere den til sognepræsten, for at han selv kan åbne og lukke kirkedøren, når det skal ske«. 16. okt. udsendtes nyt brev, hvori det blev forbudt at bære våben på markedet og sætte sig op mod fogeden og hans svende, når de ville straffe nogen. Alligevel har det været svært for øvrigheden at sætte sit krav igennem. 1559 gentoges bestemmelsen om, at præsten skulle have nøglen til kirken med tilføjelse om, at han skulle være den ene af kirkeværgerne.[11] 2. okt. 1568[10] blev det forordnet, at de fire markeder, som årlig afholdtes i Holmstrup, skulle henlægges til Kalundborg, hvis borgere led skade på deres handel. Ligeledes blev det fremhævet, at bønderne i Dragsholm birk havde besvær af markederne, idet markedsfolkene gjorde stor skade på skoven, opbrændte bøndernes gærder og afbedede deres bedste græsgange; endelig tiltrak markedet meget skarnsfolk, der bedrev alskens uskikkelighed.[12] 14. juni 1571[10] bestemmes det, at personer, som havde trodset kongens ordre og nu ville holde marked i Holmstrup førstkommende S. Hans skulle have deres gods konfiskeret.

1567 havde sognet 40 tiendeydere og var da som sidenhen *anneks* til Jyderup i Tuse herred (s. 731).[13] 1647 kaldes den »kongelig majestæts egen fri kirke under Dragsholm« (jfr. prædikestol).[14] 30. sept. 1673 fik rentemester Henrik Müller til Dragsholm skøde på patronatsretten.[15] 1690 lå kirken under Kattrup (Buerup sogn, Løve herred), der ejedes af Müllers sønner, først Christian, senere Frants.[16] Da sidstnævnte 1704 solgte gården, hjemfaldt kirken til kronen, der 29. sept. 1721 solgte jus patronatus til kammerherre og overkrigssekretær Christian Carl von Gabel, men forbeholdt sig jus vocandi.[17] Før 1738 tilhørte kirken imidlertid Christian Lente von Adeler,[18] og herefter lå den under det af Dragsholm oprettede stamhus Adelersborg, indtil overgang til selvveje fandt sted 2. maj 1911. Når ejeren af Kattrup i 1800'rnes første del havde eget herskabspulpitur (s. 1842) skyldes det, at man søgte til denne nærmestbeliggende kirke.

Helligkilde. Syd for kirken (sml. fig. 75) findes S. Sørens kilde.[19] Hvor tidligt miraklerne ved denne kølnske bispehelgen har fundet sted vides ikke, og selve kilden - udgangspunkt for valfart og markeder - nævnes først eksplicit i præsteindberetningen 1748.[20] 1892 var kilden en stensat brønd, 1921 blev den oprenset og den gamle brøndsætning erstattet af cementcisterne, hvorover der o. 1934 opsattes en nu fjernet vindmotor til oppumpning af vandet.[21]

Sagn. Om kildens oprindelse fortæller et sagn føl-

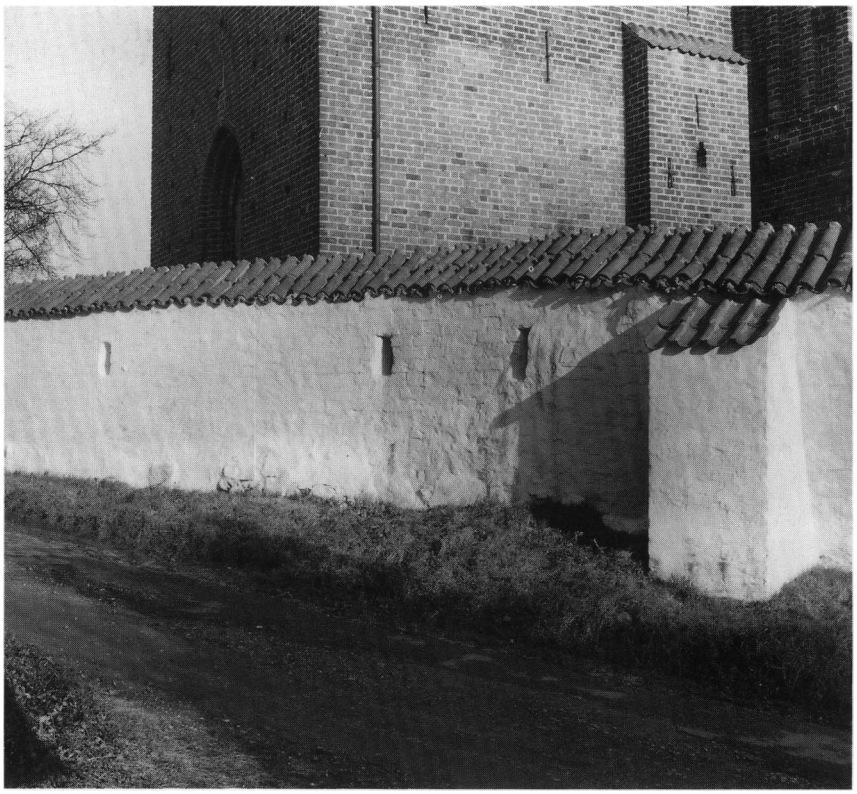

Fig. 2. Kirken og kirkegården, set fra luften. HS fot. 1968. - *The church and churchyard seen from the air.*

Fig. 3. Middelalderlig kirkegårdsmur vest for tårnet (s. 1791). HJ fot. 1989. - *Medieval churchyard wall to the west of the tower.*

gende: En munk fra Antvorskov kloster, som havde været i Det hellige Land, sov ind på grund af træthed og tørst, da han kom hertil. Da han vågnede, sprang en kilde frem, hvori han kunne slukke sin tørst. Kilden blev anset for hellig, og den blev besøgt af mange som hjælp mod sygdomme.[22]

Kirken ligger på en mod øst skrånende banke, i den lille landsby (sml. fig. 75), som omkranses af skovklædte bakkedrag. Tæt øst for kirken løber Slagelse-Nykøbing landevejen, der 1968 er ført uden om landsbyen. Denne hovedfærdselsåre passerer en kilometer sydligere Bromølle kro, der gennem århundreder har markeret den eneste vej gennem den store Åmose. Præstemosen øst for landsbyen er levn af den middelalderlige Læsø (jfr. s. 1789), og en højning i mosen, kaldet Kirkeholm, har engang været en ø, tæt ved søens vestbred, hvor Læsøholm kirke opførtes.

Kirkegården har mod vest samt delvis mod nord og syd bevaret gamle grænser, mens den er udvidet på det faldende terræn i østlig og sydøstlig retning. Der var således længe kun en egentlig kirkegård på sydsiden, mens hegnsmurene på de andre sider har sluttet sig tæt til selve bygningen. Ældst er tilsyneladende en mindre østudvidelse 1849,[23] som ses på Kornerups ti år yngre prospekt (fig. 1). Senere i århundredet er kirkegården udvidet yderligere mod øst og sydøst til nuværende omfang (jfr. fig. 2).

Kirkegårdens hegn og indgange. Kirkegården hegnes af hvidkalkede mure, hvis ældste dele har udadvendt afdækning (i vest af munke og nonner), mens de yngre mure har indadvendte vingesten. Ældst er den senmiddelalderlige vestmur, som har et uregelmæssigt buet forløb med flere knæk. Materialet er munkesten i munkeskifte over markstenssylden, som udvendig er synlig. Muren, der indvendig under afdækningen prydes af et savskifte, udmærker sig her ved en serie blændinger: 11 fladbuede og en cirkulær (fig. 4). De fladbuede blændinger, hvis bredde svinger mellem 100 og 130 cm, er en sten dybe, og i fire tilfælde (nr. 5 og 7-9, regnet fra syd) åbner bunden sig i en smal spalte, svarende til en munkesten på højkant ca. 32(38) X14,5 cm. En

beslægtet senmiddelalderlig kirkegårdsmur kendes bl.a. fra Kundby, og i begge tilfælde er de smalle sprækker udlagt som skydeskår, en tolkning, som er vanskelig at opretholde og allerede ved fremsættelsen i forrige århundrede mødtes med velbegrundet skepsis.[24] Muren, der 1910 fandtes i stærkt forfald, er o. 1929 repareret med nye udvendige støttepiller,[25] og o. 1967 (arkitekt A. Monrad Hansen) er den atter istandsat ved delvis ommuring.

Den vestligste del af nordmuren fremtræder som en flikket, senmiddelalderlig mur af munkesten, og i syd, øst for den gamle køreport, er ligeledes bevaret et kort stykke af den gamle mur. Kirkegårdsmurens sydvestre hjørne blev ombygget 1865[25] med genanvendte munkesten, vekslende med bælter af små moderne sten. Hovedparten af murene mod nord, hele den østre samt omkring den sydøstre udvidelse er fra 1800'rnes slutning. Bortset fra sydøstafsnittets spinkle, cementerede mur mod syd og mod vest, er disse nyere strækninger hovedsagelig af marksten, isprængt store og små mursten.

Kirkegården har indgange mod syd, øst og nordvest, svarende til landsbyens oprindelige vejnet (sml. fig. 70). I syd findes en senmiddelalderlig portal af munkesten med fladbuet køreport og tilsvarende fodgængerlåge vest herfor; førstnævnte krones af kamtakker, afdækket med udadvendte vingetegl samt enkelte nonner fra en ældre beklædning. Køreporten er udvendig falset, i selve buen tillige indvendig, hvor den prydes af savskifte. Indvendig i muren, lige øst for porten ses en helstens dyb niche, 30x45 cm i murflugt. Bevaret er også en portal i nordvest med kurvehanksbuet, falset fodgængerlåge. Den nævnes 1714[26] (med hængelås), men er antagelig betydelig ældre. Jævngammel med kirkegårdens store udvidelse fra 1800'rnes slutning er østsidens køreport (af små sten) med flankerende fodgængerlåger. Åbningerne har ud- og indvendige false, og den spidsbuede køreports kam fremhæves med fod- og toptinder. Samtlige indgange lukkes med rødmalede tremmefløje af træ, hvilket tillige gælder kørelågen i det yngste afsnits vestmur.

Indtil kirkegårdens store udvidelse i 1800'rnes senere del var en middelalderlig? †*østlåge* beva-

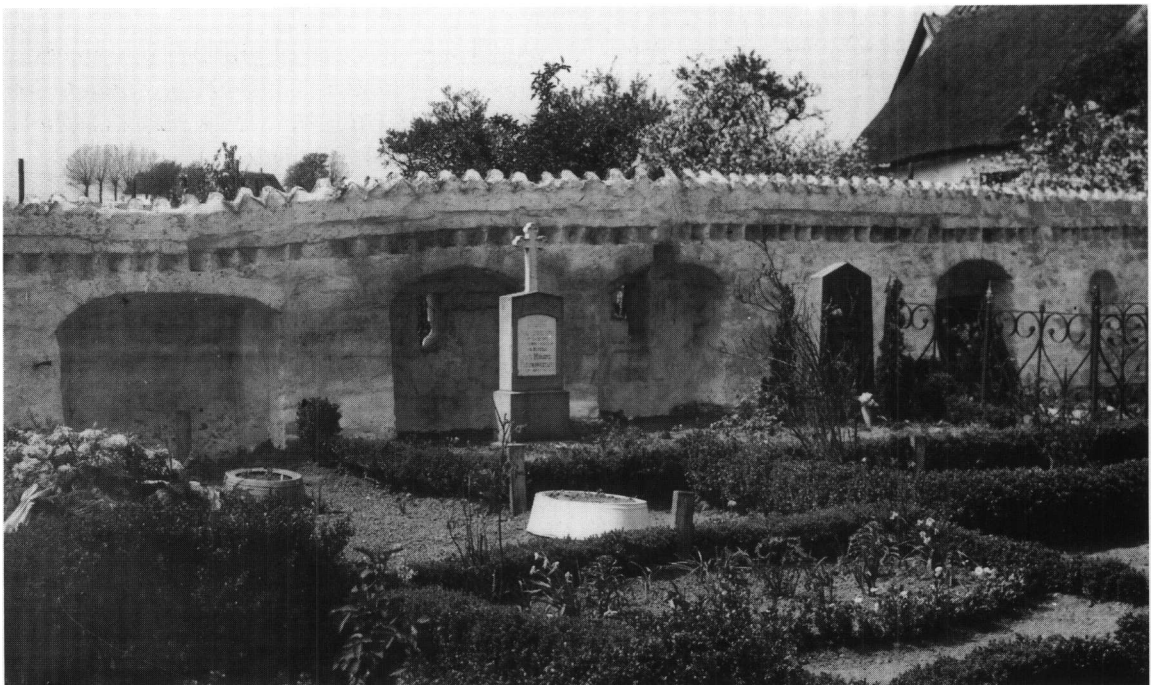

Fig. 4. Udsnit af middelalderlig kirkegårdsmur vest for kirken med spareblændinger på indersiden (s. 1791). Kai Uldall fot. 1922. - *Section of medieval churchyard wall to the west of the church showing innerface with blind arcades.*

Fig. 5. Kirken, set fra syd. M. Mackeprang fot. 1910. - *The church seen from the south.*

ret. Denne indgang, som tidligst nævnes 1716,[16] fremtræder på tegninger fra 1850'erne (fig. 71, 1) som en muret portal med kamtak. Sidstnævnte gengives af Burman Becker med korsblænding; men en sådan ses ikke hos Kornerup, ifølge hvem selve åbningen var kurvehanksbuet og falset.

En †*kirkerist* i en af lågerne blev 1713[26] fornyet.

Bygninger m.v. ved kirkegården. Ligkapellet (jfr. fig. 5) er fra o. 1903[27] og opført vest for sydportalen med nordre sidemur som afløsning for hegnsmuren på dette sted. Den nygotiske bygning, der har kamtakkede gavle med korsblænding og spidsbuede støbejernsvinduer, står i blank mur af røde sten. Typen genfindes ved adskillige af egnens kirker, således i Særslev, Bregninge og Bjergsted (s. 1686 og 1717). Et hvidkalket, teglhængt *fyrhus* (arkitekt A. Monrad Hansen) uden for kirkegården ved den nordvestlige låge er opført o. 1977 og rummer desuden toilet og materialrum. 1715[26] omtales en †*kirkelade,* muligvis en af de bygninger, som 1797 (jfr. fig. 70) lå op til kirkegården. Det nuværende fyrhus m.v. erstattede et †*nødtørftshus* på samme sted.

†*Fortov*? 1856[23] ønskedes grunden omkring kirken »udfliset«.

BYGNING

Den store valfartskirke er et treskibet langhus med tårn i vest og sakristi i nord samt et senere tilføjet våbenhus foran kvindedøren. Kirken synes påbegyndt o. 1490 og er bygget i etaper fra vest mod øst som afløser for en ældre †kirke, hvis nedbrydning er sket sideløbende med opførelsen af den nuværende. Våbenhuset er antagelig fra o. 1525. Orienteringen afviger mod syd.

†*Kirke.* Kendskabet til den nedrevne kirke skyldes lokalhistorikeren og amatørarkæologen

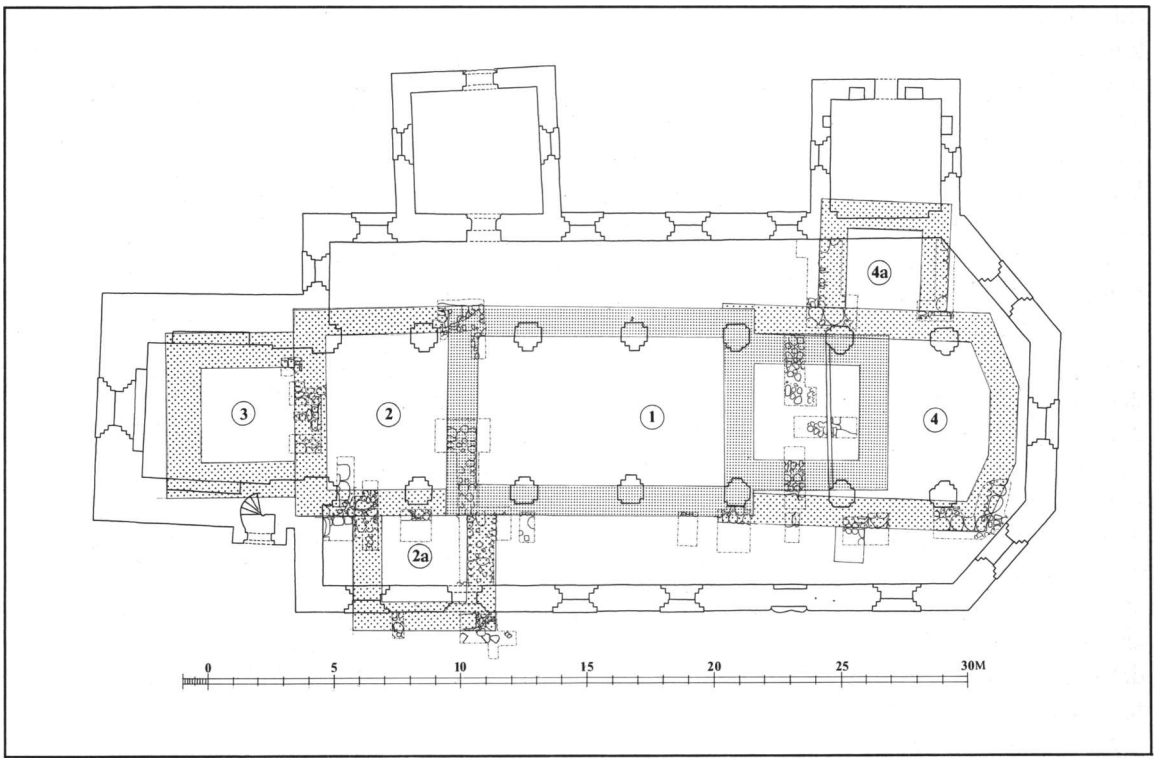

Fig. 6. Udgravningsplan. 1:300. Fundamenter af den nedrevne †kirke, påvist ved udgravning 1945-46 og suppleret 1988 i og udenfor den eksisterende senmiddelalderlige bygning. 1. Oprindelig stenkirke, bestående af kor og skib (s. 1794) 2. Vestforlængelse (s. 1795). 2a. Våbenhus (s. 1796). 3. Tårn (s. 1796). 4. Langhuskor (s. 1796). 4a. Sakristi (s. 1797). Tegnet af Marianne Nielsen 1988 efter opmålinger ved Anton Birch og Nils Engberg. - *Plan of excavations. Foundations of the demolished †church localised by excavations 1945-46 and further excavation in 1988 inside and outside the present late medieval building. 1. The original stone church, comprising chancel and nave. 2. Extension to the west. 2a. Porch. 3. Tower. 4. New chancel. 4a. Sacristy.*

Anton Birch (†1958), der 1945 og 46 foretog en række udgravninger i kirkens gulv og hermed førte bevis for sin tidligere fremsatte formodning om, at den stående bygning havde afløst den i kilderne omtalte Læsøholm kirke (s. 1789).[28] Viceskoleinspektør Birchs omhyggelige redegørelse for de påviste bygnings*fundamenter* er 1977 og 1988 efterprøvet og suppleret med sonderinger såvel i kirkens gulv som udenfor på kirkegården.

På dette grundlag tegner der sig billedet af en kirke, hvis bygningshistorie (jfr. fig. 6-7) i hovedtræk svarer til flertallet af egnens middelalderlige landsbykirker: Det ældste anlæg, formentlig opført i 1100'rne bestod af kor og skib. Hertil blev senere føjet en vestforlængelse med våbenhus mod syd. Vest for det forlængede skib rejstes herefter et tårn. Den yngste ombygning, muligvis fra 1400'rnes sidste tredjedel, var et nyt stort kor med sakristi i nord.

Af den ældste stenkirke er påvist fundamenter til †*skibets* langmure i en indbyrdes afstand af 5,7 m; endvidere af vestgavlen, men ikke triumfgavlen. Skibets længde kan således kun indirekte udledes af det ombyggede kors position. Fundamenterne, hvis bredde er ca. 120 cm, består af kampesten, pakket med ler. Ved nordvesthjørnet (jfr. fig. 8) ligger stenene 10-20 cm under gulv, og her fremkom rester af kalkmørtel, formentlig byggelag. For de øvrige levns vedkommende var fundamentets højereliggende sten fjernet. I vestgavlens søndre del på-

traf Birch først sten 27 cm under gulv, og her kunne fundamentet følges til 115 cm under niveau. Skibets opgående murværk, antagelig af kampesten, har for den ydre murflugts vedkommende hvilet på fundamenternes yderkant. Dette fremgår af, at fundamentets yderside ligger i flugt med lodfuger i vestgavlen af den nuværende kirkes sideskibe, der i første omgang byggedes op til den nedrevne kirkes ydermure.

Det oprindelige †*kor* er kun kendt gennem sydmurens fundament, som fandtes 51 cm under gulv og gik ned i en dybde af 134 cm. Bredden var på det pågældende sted ca. 115 cm, men muligvis var den indre murflugt bortgravet ved senere begravelse, og i så fald havde fundamentet et udvendigt fremspring. Hverken østafslutningen eller nordmuren fandtes med sikkerhed, idet levn af et nord-sydgående fundament (med aftryk efter teglskifte) lå så langt mod vest, at det snarere må tolkes som rester af det murede †*alterbord?*

Næste etape i kirkens bygningshistorie er skibets †*vestforlængelse,* hvis markstensfundamenter mod syd og vest blev delvis fremdraget. Det nye afsnit har været af tegl, antagelig med bjælkeloft og nye indgangsdøre, således som det kendes fra adskillige vestforlængelser, bl.a. Gierslev, Store Fuglede og Avnsø.[29] Sydsidens fundament synes at have haft en bredde på ca. 120 cm, som yderligere tiltog til mindst 150 cm henimod hjørnet, hvor stenene fulgtes til en dybde af 125 cm under gulv. Vestgavlens bredde er målt til ca. 125 cm. Fundamenternes nedre dele var pakket med ler og sand, øverst fandtes kalkmørtel. Selve murene har været af munkesten, der ganske vist ikke fandtes *in situ,* men for gavlens vedkommende havde efterladt sig aftryk, som viste nord-sydgående flugt af løbere lidt inden for fundamentets østrand; ydermere nævner Birch fund af en munkesten ved sydsidens fundament. Benyttelsen af tegl forklarer tillige, hvorfor selve murværket har været spinklere end i det oprindelige anlæg - et forhold, som genfindes i andre vestforlængelser af tegl.[30] Den præcise tykkelse af det opgående murværk kendes ganske vist ikke, men at den har været mindre svær end skibets markstens-

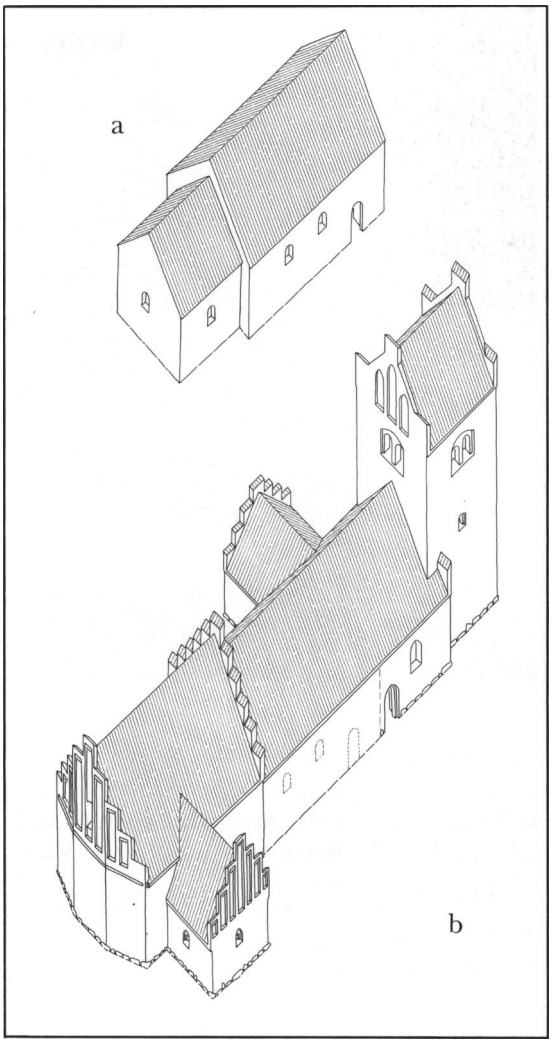

Fig. 7a-b. Hovedetaper i bygningshistorien fra den romanske Læsøholm til den senmiddelalderlige kirke umiddelbart inden ombygningen o. 1490, jfr. fig. 9 a-d. Isometriske rekonstruktioner ved Mogens Vedsø 1988. 1:500. a. †Læsøholm kirke o. 1200 (s. 1794). Kun dele af fundamenterne er påvist, sml. fig. 6 og 8. b. Den fuldt udbyggede †landsbykirke i Holmstrup forud for ombygningen. Det oprindelige skib er udvidet mod vest (s. 1795), et våbenhus er tilføjet i syd (s. 1796) og et tårn i vest (s. 1796). Yngst, muligvis fra 1400'rnes anden halvdel, er det nye kor med tilhørende sakristi (s. 1796). - *The principal phases in the building history, spanning from the Romanesque Læsøholm to the late medieval church before being rebuilt c. 1490, cf. fig. 9a-d. a. †Læsøholm church c. 1200. b. The completed †village church in Holmstrup before being rebuilt. The original nave xvas extended to the west, and a porch added to the south, as well as a tower to the west. The latest extension (possibly from the second half of the 15th century) consisted of a new chancel with sacristy.*

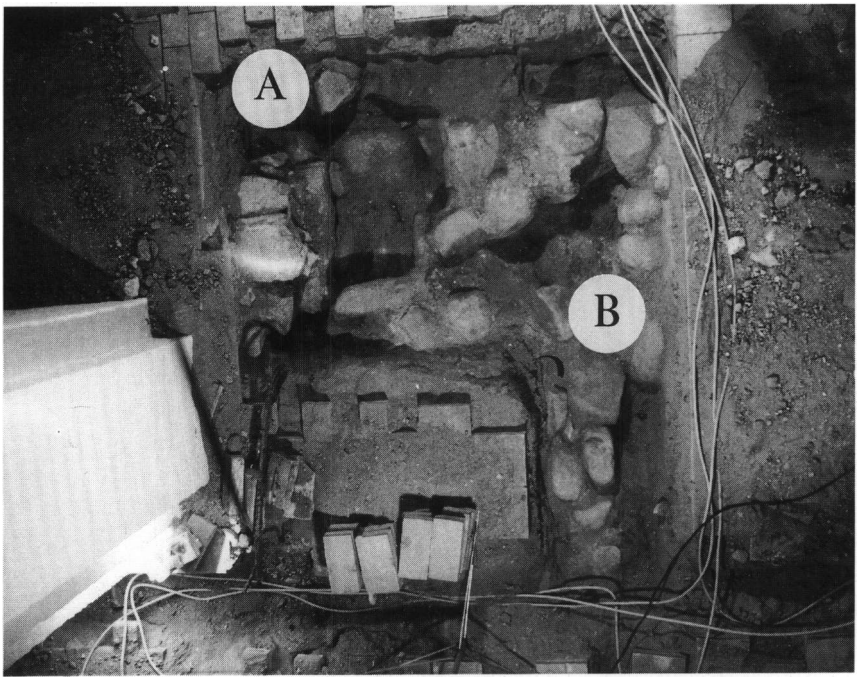

Fig. 8. Fundamenter af nordvesthjørnet til den ældste stenkirkes skib, påvist ved udgravning 1988, øst for den sjette arkadepille i nordrækken, sml. fig. 6 (s. 1794). A. Udvendigt hjørne og ansats til vestforlængelsens nordmur. B. Indvendigt hjørne. Nils Engberg fot. 1988. - *Foundations of the northwest corner of the nave in the earliest stone church, localised by excavation 1988 east of the sixth arcade pier in the north row, cf fig. 6. A. Outside corner and connection with the north wall of the west extension. B. Inside corner.*

mure fremgår af sydfundamentets nordre rand, som lå længere mod syd. Den ydre murflugts position kan indirekte aflæses af de ovennævnte lodfuger i den eksisterende bygnings vestgavle. Rekonstrueres vestforlængelsen i overensstemmelse hermed, synes dette afsnit at have haft en beskeden afvigelse mod sydvest; ydermere fremgår det, at fundamentet udvendig springer frem. Da kun dele af fundamentet har været blotlagt, kan det dog ikke afgøres, hvorvidt forholdet er generelt eller muligvis skal ses i forbindelse med arkitekturdetaljer såsom dørfremspring og hjørnelisen. På det foreliggende grundlag konstateres, at fundamentet springer 15 cm foran murflugten ud for døren; endvidere at fremspringet nærmest hjørnet er på ca. 25 cm og gradvist tiltagende.

Ud for den nye indgangsdør i syd har man opført et †*våbenhus,* hvis 118 cm brede fundament for østmuren fremdroges ned til 100 cm under gulv. Kampestenene var pakket med ler og sand, mens de øverste sten - 36-46 cm under gulv - var dækket af kalkrester. Endvidere er tilbygningens ydre hjørne i sydøst konstateret (på kirkegården) foruden vestranden af vestmurens fundament. Rummets grundflade har således været omtrent kvadratisk. Murene har formentlig helt eller delvis været af munkesten, og muligvis var en teglsten, der fandtes som løsfund ved sydøsthjørnet, levn heraf.

Mest begrænset er vor viden om det †*tårn,* der er blevet rejst ved det forlængede skibs vestgavl, idet man kun har fremdraget fire til fem syldsten, hidrørende fra den forsvundne nordmurs indvendige rand foruden et par i syd. Fundamentets vestside er således ukendt.

†*Langhuskor.* Det oprindelige romanske kor er i senmiddelalderen revet ned og erstattet af et nyt, teglbygget, der er usædvanligt ved at være bredere end skibet. Sidemurenes markstensfundamenter er delvis kendte og afslører, at det nye kor har været ude af flugt med skibet på grund af en afvigelse i sydøstlig retning. Fundamentsbredden på ca. 125 cm er kun konstateret i syd, hvor markstenene fortsatte dybere end 160 cm under gulv. Ud for midten af sydmuren påtraf man levn af en støttepille, som indicerer, at det nye kor har haft to hvælvfag. På et stykke af nordmurens fundament sås to munkesten (26,5x13x8 cm), der lå i oprindeligt leje som løbere helt ude ved fundamentets ydre rand, jfr. skibets ydre murflugt.

Af østafslutningen fremgravedes kun en mindre del nærmest sydhjørnet, som muligvis har været forsynet med en støttepille. Denne rest af korgavlens fundament antyder et buet forløb, der dog ikke kan rekonstrueres med sikkerhed. I betragtning af at den nuværende bygnings gavl efter al sandsynlighed er rejst, mens det forsvundne kor endnu eksisterede, er det rimeligt at tænke sig sidstnævnte afsluttet med en tresidet, meget flad altervæg, muligvis rejst over buet fundament.[31]

Som nævnt har koret været bredere end skibet, hvilket er enestående blandt egnens senmiddelalderlige landsbykirker. Lignende misforhold kendes dog enkelte andre steder, hvor det brede kor enten ligger under en fortsættelse af skibets tag eller markerer sig med et højereliggende tag og selvstændig taggavl i vest over skibets gamle triumfgavl.[32] Oftest repræsenterer sådanne kor første etape i en fuldstændig fornyelse af kirken, som imidlertid er opgivet efter fuldendelsen af det nye alterhus. Situationen er velkendt bl.a. på Gotland og herhjemme i valfartskirken Kliplev samt Tibirke, hvis store kor synes at være resultat af valfarten til den nærliggende Helene grav.[33] Det er på denne baggrund naturligt at tolke den usædvanlige korfornyelse i Holmstrup som en direkte følge af behov for større anselighed i forbindelse med tilstrømning af pilgrimme. Da det er uvist, hvornår dyrkelsen af S. Søren i Holmstrup tager sin begyndelse, kan korombygningen ikke dateres ad denne vej. På den anden side er det sandsynligt, at koret er opført som første etape af en større ombygning, der imidlertid blev opgivet til fordel for det eksisterende anlæg. I så fald kan tidsforskellen mellem det forsvundne kor og den nuværende kirke være ganske lille, og koret henføres til 1400'rnes sidste tredjedel.

Inden planernes ændring nåede man at opføre et †*sakristi* ved korets nordside. Fundamenterne til bygningens sidemure har været ca. 110 cm brede, men er i øvrigt delvis opgravede ved etablering af varmeanlæg; nordgavlens plads kendes ikke. Da den nuværende kirkes ydermure er bygget op mod det forsvundne sakristi aftegner dettes ydre murflugter sig nu som lodfuger, tydeligst for den forsvundne vestmurs vedkommende. Skellet i murværket er ca. 2,5 m højt og ses indvendig 59 cm øst for sideskibets østligste vindue. Fugen viser, at sakristiet, hvis gulvniveau er påvist ca. 50 cm under det nuværende, har haft ca. 3- 3,5 m høje sidemure og endvidere, at disses ydre murflugt lå ca. 8- 10 cm inden for fundamentets ydre rand.

BYGNINGSHISTORIE

Som omtalt i indledningen må biskop Niels Skaves gavebrev 1489 formodes at have givet væsentlig økonomisk støtte til kirkens ombygning i den skikkelse, hvori den nu fremtræder. Årstallet 1492, der anføres i de fleste håndbøger, hidrører som nævnt fra en nu forsvundet, sekundær indskrift i tårnet (s. 1821) med omtale af kirkens »reparation«.[34] Omend der således ikke er overleveret sikre holdepunkter for en sådan præcis datering af byggeriet, så peger de nævnte kilder foruden dele af kirkens udstyr (bl.a. glasmalerier) utvetydigt mod en påbegyndelse i Niels Skaves embedstid (1485-1500).

Kan der således ikke sættes præcis dato på kirkens opførelsestid, så kan man til gengæld ved iagttagelse af mure og tagværker sammenholdt med kendskabet til den nedrevne kirke udlede hovedfaserne i byggeriets gang, der er gennemført etapevis fra vest mod øst. Allerede Anton Birch reviderede den herskende opfattelse af, at kirken var opført i »én støbning«.[35] Holmstrup kirkes bygningshistorie yder således et instruktivt bidrag til vor viden om praksis ved større kirkeombygninger i middelalderen. I lighed med en række andre eksempler har det styrende princip været ønsket om at bevare den nedrivningsdømte kirke så længe som muligt for ikke at skabe afbrydelse i kulten længere end højest nødvendigt. Endvidere har fremgangsmåden indebåret den fordel, at nedbrydningsmaterialer har kunnet genanvendes successivt, bl.a. i syld, murkerne og tagværker, uden generende transport- og opbevaringsproblemer.

1. byggefase. Ombygningens første fase repræsenteres af det svære tårn, som er rejst efter nedbrydningen af den mere beskedne forgænger

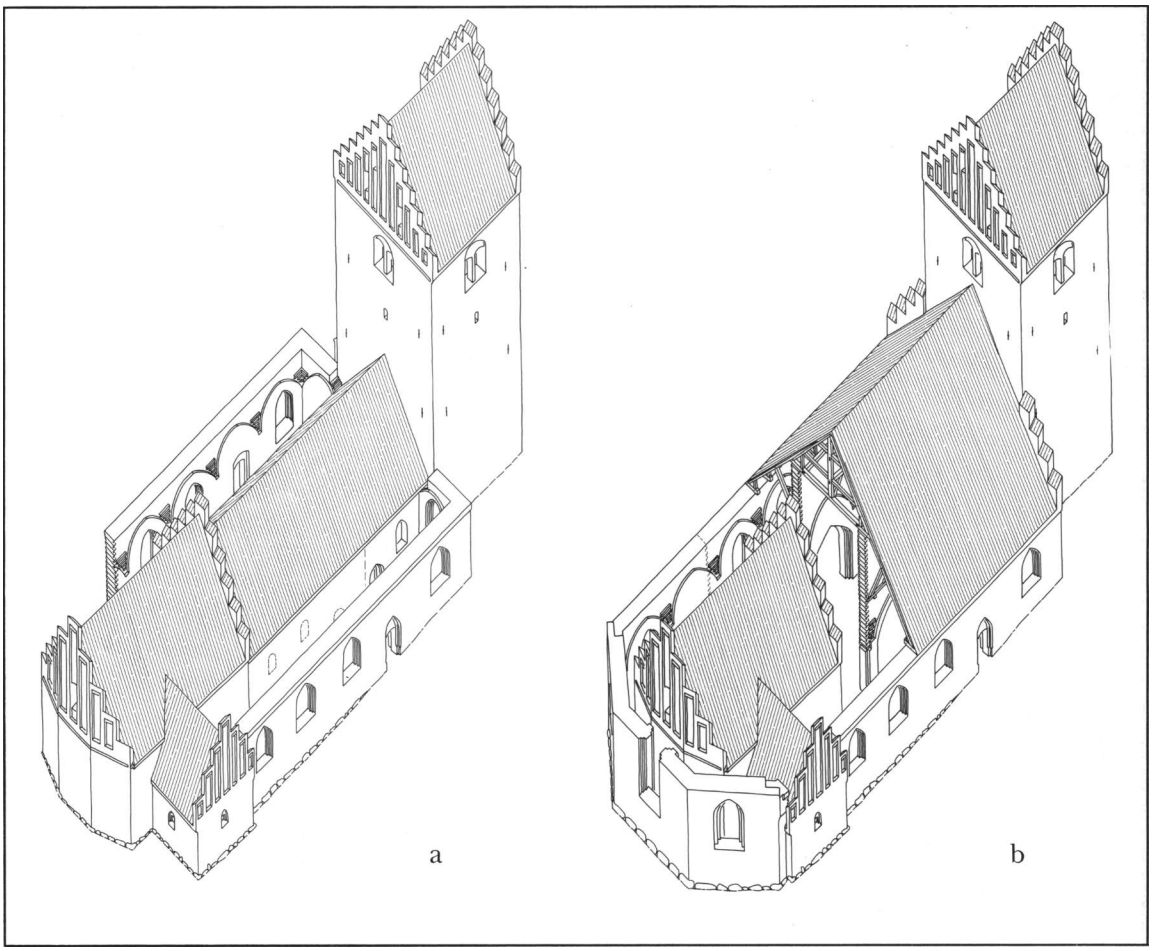

Fig. 9a-d. Hovedetaper i opførelsen af den treskibede valfartskirke S. Søren o. 1500 ved en gradvis ombygning af den enskibede forgænger, sml. fig. 7 b. Isometriske rekonstruktioner ved Mogens Vedsø 1988. 1:500. a. Første og anden etape i opførelsen af valfartskirken, formentlig påbegyndt o. 1490: 1. Ombygningen indledes med opførelsen af tårnet efter nedrivning af det ældre tårn samt skibets vestgavl (s. 1797). 2. Sideskibenes vestlige del bygges omkring det gamle skib, hvis våbenhus nedrives (s. 1800). b. Tredje og fjerde etape: 3. Nedbrydning af det romanske skib og opførelse af midtskibets arkademur til og med det tredje pillepar fra vest. Herefter rejses tagværk over kirkens vestre del, og sideskibenes vestre taggavle opmures (s. 1801). 4. Den resterende del af søndre sideskib samt korgavlen bygges uden om det endnu funktionsdygtige gamle kor (s. 1802). c. Femte etape: Efter nedbrydning af det gamle kor og sakristi rejses arkademure til midtskibets østlige del. Mellem korgavlen og nordre sideskib etableres en forbindelsesmur med døråbning og hvælvforlæg til det planlagte sakristi. Tagværket, inklusive en †tagrytter rejses over kirkens østlige del, og korets taggavl opmures (s. 1802). d. Valfartskirken o. 1525 efter opførelsen af sakristiet (s. 1814) og tilføjelse af våbenhus (s. 1814). - *The principal phases in the construction of the three-aisled shrine church of St. Severin c. 1500 by a gradual rebuilding of its one-aisled predecessor, cf. fig. 7b. a. The first and second building phases in the construction of the shrine church, probably begun c. 1490: 1. After the demolition of the old tower and west gable of the nave the rebuilding was begun by building a tower. 2. The west part of the side aisles were added to the early nave, whose porch was pulled down. b. The third and fourth phases: 3. The Romanesque nave was demolished and the arcades flanking the central nave were built as far as, and including, the third pair of piers from the west. After this the roof over the west part of the church was constructed, and the west gables of the side aisles were built. 4. The remaining part of the south side aisle and the chancel gable were built round the old, still serviceable chancel. c. The fifth phase: The arcades in the east part of the central aisle were built after the old chancel and sacristy were pulled down. A connecting wall with a door opening and vault support for the planned sacristy was established between the chancel gable and the north side aisle. The roof, including a †ridge turret, was erected over the eastern part of the church and the chancel gable added. d. The shrine church c. 1525 after building the sacristy and the addition of a porch.*

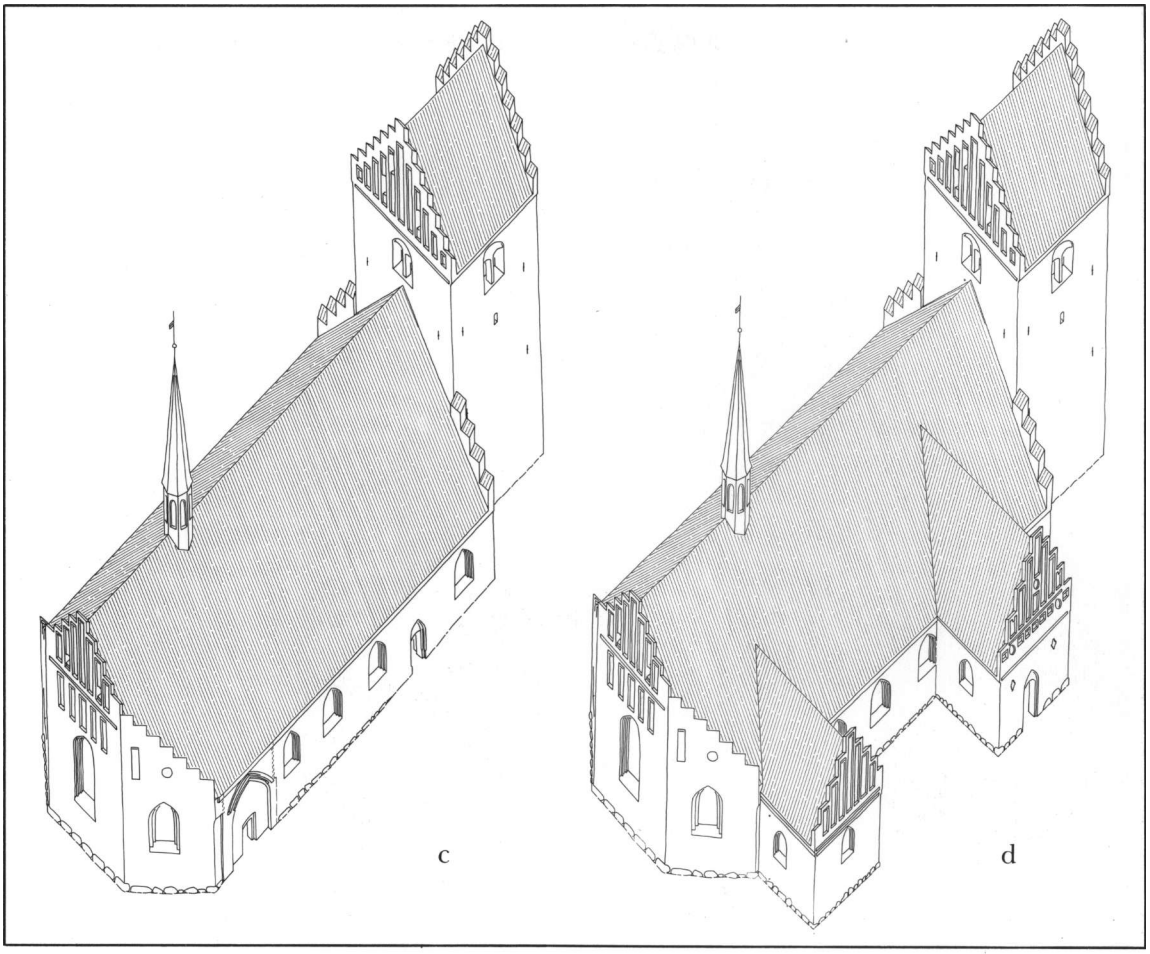

ved den ældre kirkes vestgavl. Aldersfølgen mellem den nuværende kirke og dens tårn fremgår af, at førstnævnte er bygget sekundært op mod tårnet. Forholdet fremtræder måske mest tydeligt, set fra kirkens loftsrum, hvor højkirkemurene støder op til tårnet uden konstruktiv forbindelse (jfr. fig. 12); ydermere har man måttet udspare plads i disse mure til jernankre på tårnets yderside. Den nedre del af tårnets østside, som skjules af kirken har imidlertid været forsynet med fortandinger. En sådan anes under hvidtekalken indvendig i nord, lige øst for tårnarkaden. Endnu tydeligere ses, at søndre sideskibs gavl er bygget ind i en fortanding, som aflæses på tårnets sydøstre hjørne; i nord har man derimod på grund af divergerende skiftehøjde ikke kunnet udnytte fortandingen, hvorfor stenene i sideskibets gavlfacade er hugget ind i tårnets hjørne.

To forhold i tårnets arkitektur rejser spørgsmålet om, hvorvidt den nuværende treskibede kirke har været forudset under tårnets opførelse. Det første angår grundplanen, som er afsat med en skævhed i forhold til den nuværende kirkes længdeakse - en afvigelse, som imidlertid svarer til det nedrevne langhuskor. Muligheden af, at dette kor, som på tårnets opførelsestidspunkt formentlig var relativt nyt, har skullet fungere sammen med tårnet og et endnu ikke påbegyndt skib, kan vel ikke ganske udelukkes. Det andet forhold vedrører en østvendt glug i tårnets andet mellemstokværk (jfr. fig. 9a), som efter opførelsen af det nuværende kirkeskib blev skjult under dettes tagryg og følgelig måtte blændes (fig. 19). Ydermere var man nødsaget til at indsætte en døråbning under gluggen for at skabe forbindelse mellem tårnets og skibets lofter. Sidstnævnte forhold behøver dog ikke at tages

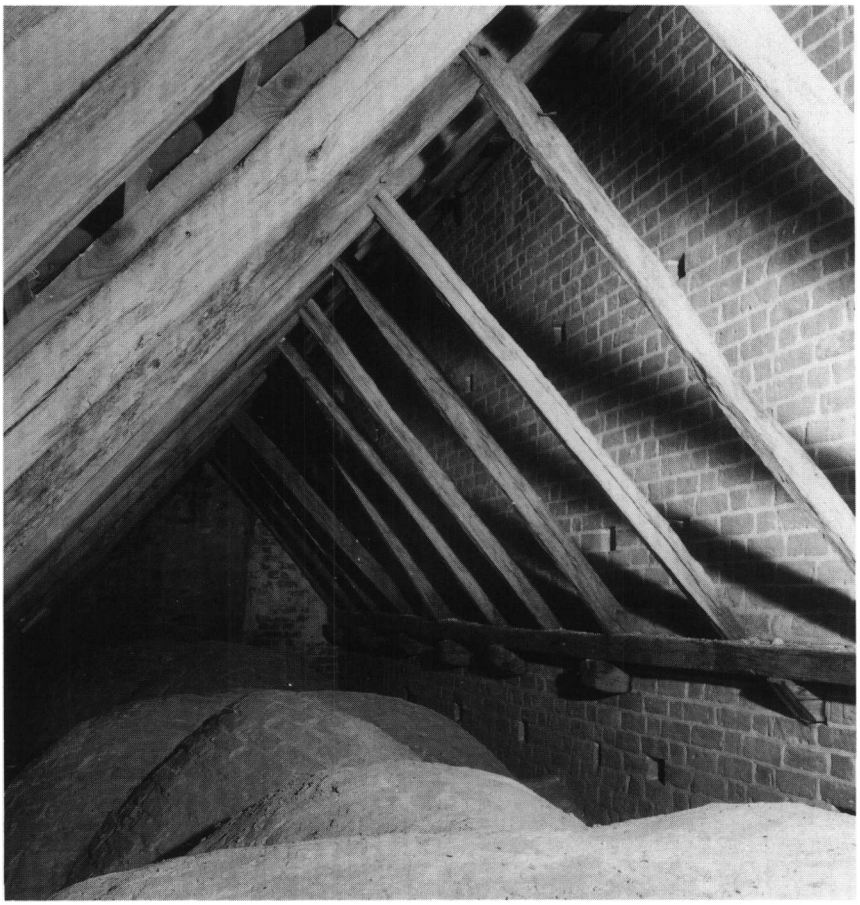

Fig. 10. Loftsrum over søndre sideskib, set mod vest. HJ fot. 1988. - *Loft above the southern side aisle looking west.*

Fig. 11. Loftsrum over midtskib, set mod vest. HJ fot. 1988. - *Loft above the nave looking west.*

for andet og mere end en følge af, at kirkens bygmester (der ikke udarbejdede tegninger som en senere tids arkitekt) endnu ikke havde gennemtænkt skibets udformning, da han lod tårnet opføre. Under alle omstændigheder kom tårnet en tid lang til at fungere sammen med det gamle skib, hvis tagrygning ikke har skjult gluggen.

Selve tårnet synes bygget i tre etaper. Dette fremgår af farveskift i teglstenen, der på denne måde danner to vandrette skel, tydeligst på vestsiden: Først to skifter under tredje række af bomhuller over mellemstokværkets glug, dernæst ved taggavlenes fod.

2. byggefase. Kirkens ydermure, dvs. sideskibenes og koromgangens vægge, er bygget uden om den gamle kirke og tilmed rejst i flere tempi (jfr. fig. 9). Nordmuren er bygget i et stræk fra tårnet til det senere nedrevne sakristi, hvis vestside nu aftegner sig som en ca. 2,5 m høj lodfuge i sideskibets væg, 59 cm øst for det østligste vindue. Søndre sideskibs mur er først bygget efter nedbrydningen af det gamle våbenhus og derefter rejst i et stræk indtil en lodret fortanding, som kan iagttages udvendig, 55 cm vest for den blændede præstedør (jfr. fig. 21).[36]

At sideskibenes mure er ældre end midtskibets fremgår af to lodfuger på vestgavlenes inderside (jfr. fig. 15d). I syd ses fugen 46,5 cm syd for arkademurens fremspring og kan følges indtil 352 cm over gulv; i nord er de tilsvarende mål 61 og 314 cm. Lodfugerne afspejler det nedrevne skibs ydermure, som de nye sideskibe i første omgang byggedes ind mod - et forhold, som de fremdragne fundamenter bekræfter (jfr. fig. 6 og s. 1795). Dette byggeforløb forklarer, hvorfor der ikke er forbandt mellem sideskibenes gavle og midtskibets murværk, hvis indbyrdes skiftehøjder tilmed er forskudt i forhold

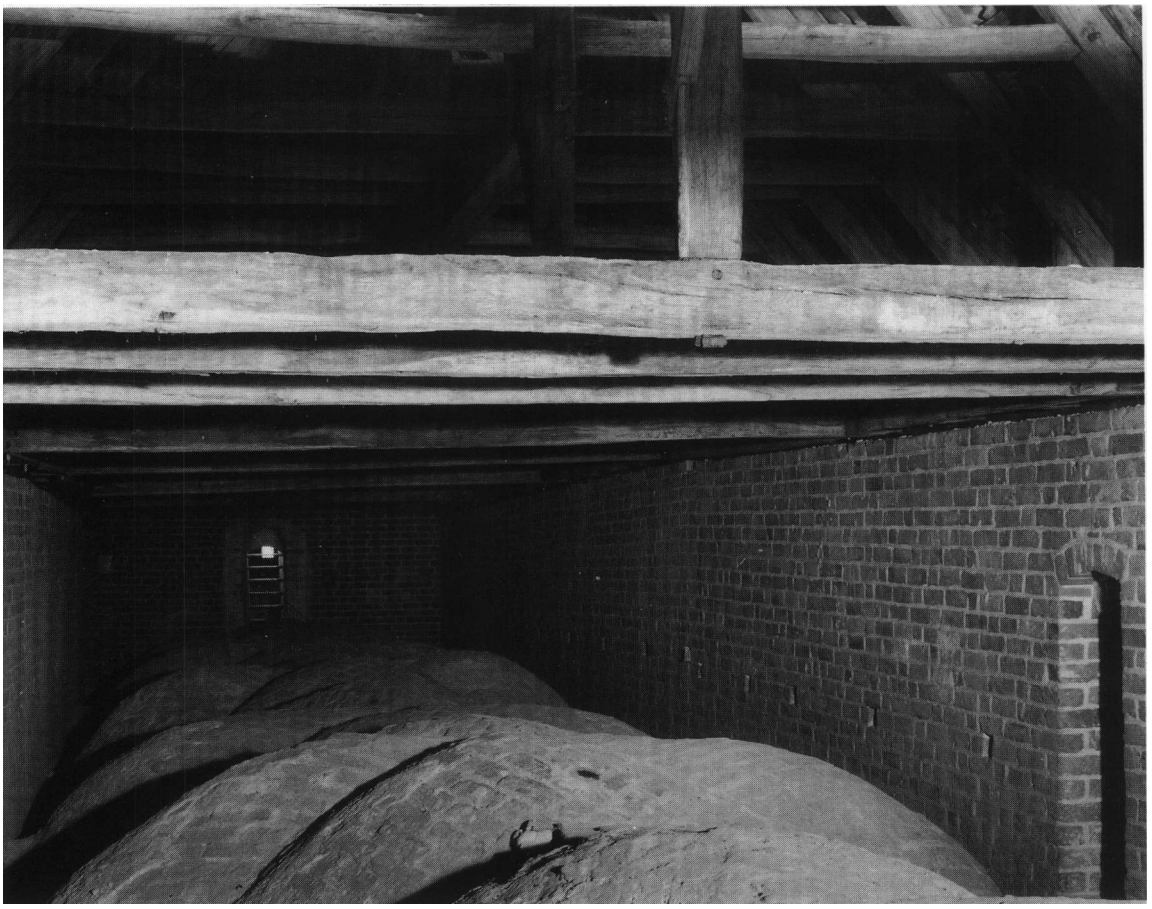

til hinanden. Det kan tilføjes, at Anton Birch, som først erkendte denne rækkefølge, ved sin udgravning kunne konstatere, at syldstenen under den del af midtskibets mur, som grænser op til søndre sideskibs gavl ved en beregningsfejl var kommet til at ligge skævt, idet dens sydende stødte mod gavlen og ikke kunne gå i bund.[37]

Ydermurenes øst-vestgående flugt harmonerer ikke med tårnets. Ved fundamenteringen har man udstukket planen parallelt med det gamle skibs langmure, hvorfor eventuelle tanker om bibeholdelse af langhuskoret senest må være skrinlagte ved dette tidspunkt. - Formentlig er nordre sideskib bygget før det søndre, hvilket tillige har indebåret den fordel, at man så kunne bevare våbenhuset lidt længere tid. Et indicium for rigtigheden af denne antagelse afgiver vinduernes form og materiale. Det er således påfaldende, at de tre vinduer i sydmurens første etape adskiller sig fra kirkens øvrige ved affasning af den udvendige åbnings indre fals. Til gengæld bemærkes, at der i nordre sideskibs fem vinduer ikke som andetsteds er gjort brug af sortbrændte kopper. Det samme fravær af koloristisk effekt kendetegner vestvinduet i tårnet, hvorfor det er nærliggende at tænke sig begge opgaver varetaget af samme murersjak.

3. byggefase indledtes med nedrivning af det gamle skib, hvorefter man formentlig har indsat en midlertidig skillevæg (af træ) med døråbning i korbuen. På det gamle skibs plads, men formentlig bevidst forskudt i forhold til dettes fundamenter (jfr. fig. 6) opførtes nu midtskibets tre vestligste pillepar med tilhørende arkade- eller højkirkemure. Grænsen mellem kirkens tre vestlige og tre østlige pillepar med tilhørende overmure aflæses af en let skævhed i planen. Mest utvetydigt fremtræder byggeskellet dog

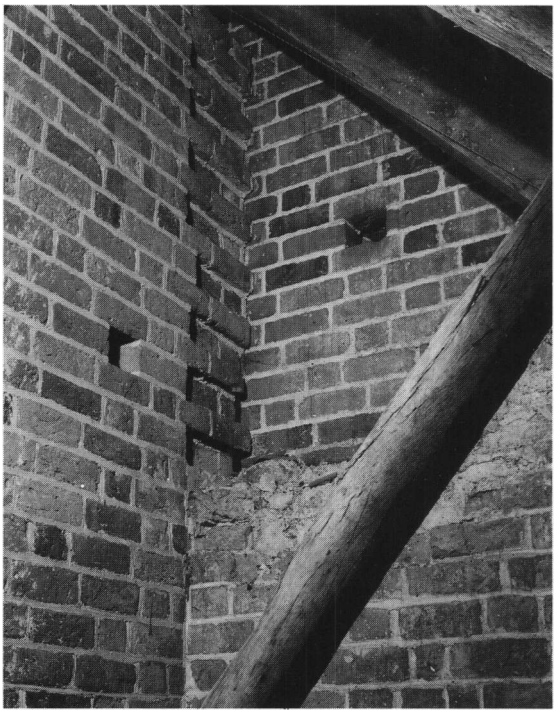

Fig. 12. Fortanding i nordre højkirkemur, kun delvis dækket af sideskibets vestgavl (s. 1802). Højkirkemuren med dens fortanding er sekundært bygget op mod tårnets østside (s. 1799). HJ fot. 1988. - *Toothing in the north wall of the nave, only partly concealed by the west gable of the side aisle. The wall with toothing is secondary walling abutting the east side of the tower.*

mod kirkens loftsrum, hvor begge højkirkemure står med en lodret fortanding (jfr. fig. 9b og 13), lidt øst for gjordbuen mellem midtskibets fjerde og femte hvælv. Her konstateres umiddelbart, at de to i skellet sammenbyggede murstykker afviger ved fugningen, der er mere omhyggelig i vest end i østmuren, hvis mørtel til dels dækker den ældre i vest (jfr. fig. 14). Byggeskellet modsvares desuden af tagværkets opdeling i en vestre og østre halvdel, der således er opsat umiddelbart efter færdiggørelsen af de respektive afsnit. Det skal i øvrigt bemærkes, at højkirkemurene viser et vandret skel, særlig iøjnefaldende mod nordre sideskibs loft, hvor muren over denne grænse er let tilbagetrukket (jfr. fig. 15d). Skellet ligger tilsyneladende i højde med toppen af midtskibets oprindelige hvælvforlæg (jfr. s. 1803).

Vestligst på højkirkemurenes ydersider iagttages delvis uudnyttede fortandinger (jfr. fig. 12) til sideskibenes taggavle, der i henhold til gængs praksis opførtes efter tagværkets rejsning. Når disse fortandinger ikke fuldtud blev udnyttet, skyldes det bl.a., at tårnets østside har gjort det unødvendigt at føre de skrå gavllinjer helt op til højkirkemurene.[38]

4. byggefase bestod i videreførelsen af søndre sideskibsmur og den hermed forbundne korgavl, der blev lagt tæt omkring det endnu fungerende langhuskor. En forklaring på denne sidste disposition - temmelig upraktisk synes det - kan være ønsket om at undgå større funderingsarbejder ved at bygge østligere på det faldende terræn. Gavlens nordøstre skråside blev bygget hen til sakristiet, hvor man afsatte et udvendigt hjørne umiddelbart øst for sakristiet. Hjørnet var imidlertid afsat for langt mod syd til at kunne flugte med nordre sideskib. Først da man var kommet op i ca. 4,5 m.s højde og kunne etablere kontakt med nordre sideskibs murkrone på den anden side af sakristiet har man opdaget fejlen og trak herefter den skrå gavlside længere mod nord.

Korgavlens yderside viser en vandret linje, markeret af en ændring i munkestenenes farve (jfr. fig. 16). Skellet ligger ved bunden af den række bomhuller, som tangerer vederlag for midtervinduets buestik og i øvrigt stort set svarer til sidemurenes gesimshøjde. Også ved koret har man således ventet med taggavlen, indtil tagværket var på plads.

5. byggefase indebar nedrivningen af langhuskoret og dets sakristi, hvorefter de manglende østre piller og højkirkemure omkring midtskibet kunne rejses. Endvidere lukkede man det hul på kirkens nordside, som var opstået ved sakristiets fjernelse. Da man planlagde en afløser for denne bygningsdel blev lukkemuren gjort spinklere end de øvrige mure og udvendig forsynet med en spareblænding omkring døråbningen.[39] Herefter fulgte opstilling af tagværket over kirkens østende inklusive den senere forsvundne †tagrytter (s. 1814). Endelig var tiden moden til udførelse af korets knækkede taggavl.

6. byggefase omfattede indbygning af hvælv i

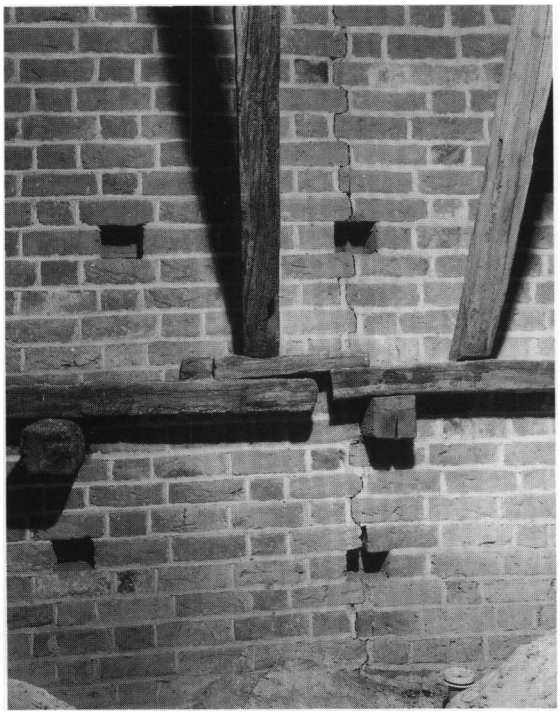

Fig. 13. Udsnit af højkirkemur, set fra søndre sideskibs loft. Den lodrette fortanding angiver grænsen mellem tredje og fjerde etape i kirkens opførelse, sml. fig. 9b (s. 1802). Byggeskellet modsvares af en deling i tagværket (s. 1818). HJ fot. 1988. - *Detail of the nave wall seen from the loft of the south side aisle. The vertical toothing demarcates the third and fourth building phase, cf. fig. 9b. The division corresponds to the roof construction.*

Fig. 14. Bomhul i højkirkemuren mod søndre sideskibsloft, anlagt i den lodrette fortanding, jfr. fig. 13 (s. 1802). HJ fot. 1988. - *Putlog hole in the vertical toothing of the nave wall towards the loft of the south side aisle, cf. fig. 13.*

alle tre skibe. Da disse virker ensartede i udformning, er det naturligt at opfatte dette arbejde som en samlet opgave, hvilket naturligvis ikke udelukker, at hvælvslagningen kan være påbegyndt i kirkens vestre del, så snart dette var lagt under tag. Det er derimod sikkert, at man på et tidspunkt har ændret opfattelse af hvælvenes anbringelse i højden. I midtskibets tre vestlige fag spores således det oprindelige hvælvforlæg, hvis issepunkt sidder fem-seks skifter lavere end det nuværende; samme divergens iagttages for gjordbuernes vederlag i dette afsnit.

Også i sideskibene er forlægget oprindelig afsat lavere, mest iøjnefaldende i søndre sideskibs fire vestlige fag, hvor det spidsbuede murfremsprings top tangerer vinduernes top. Tilsvarende laveresiddende forlæg er derimod vanskeligere at fastslå for de østligere og nordre fags vedkommende; dog er situationen her formentlig den samme. Først med opførelsen af den manglende østlige del af midtskibsmurene har man ikke haft behov for senere justeringer, idet forlæggene her afsattes højere og blev benyttet som forudset.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Kirkens *bygmester* er ukendt, men den flittige brug af høj blændinger med vandret falset afdækning synes at godtgøre, at kirken og dens tilbygninger er forankret i en lokal, vestsjællandsk byggeskik. Behandlingen af en række specifikke enkeltheder såsom dørenes profileringer, gesimserne, mønstermuringen i korgavlens midterste blændinger og benyttelsen af sortbrændte sten i stavene sammesteds, er alle træk, der genfindes i den såkaldte rektorbolig ved Vor Frue kirke i Kalundborg.[40] Den samme murermester har således formentlig været ansvarlig for begge bygninger.

Tårnet er opført af munkesten i munkeskifte, hvilende på markstenssyld. De røde sten måler 27,5x13x9-9,5 cm. I en løber udvendig på vestsiden ses et indridset *bomærke* (jfr. fig. 28), muligvis en teglstryger- eller murersignatur.[41]

Både ud- og indvendig brydes murfladerne af rækker af bomhuller.

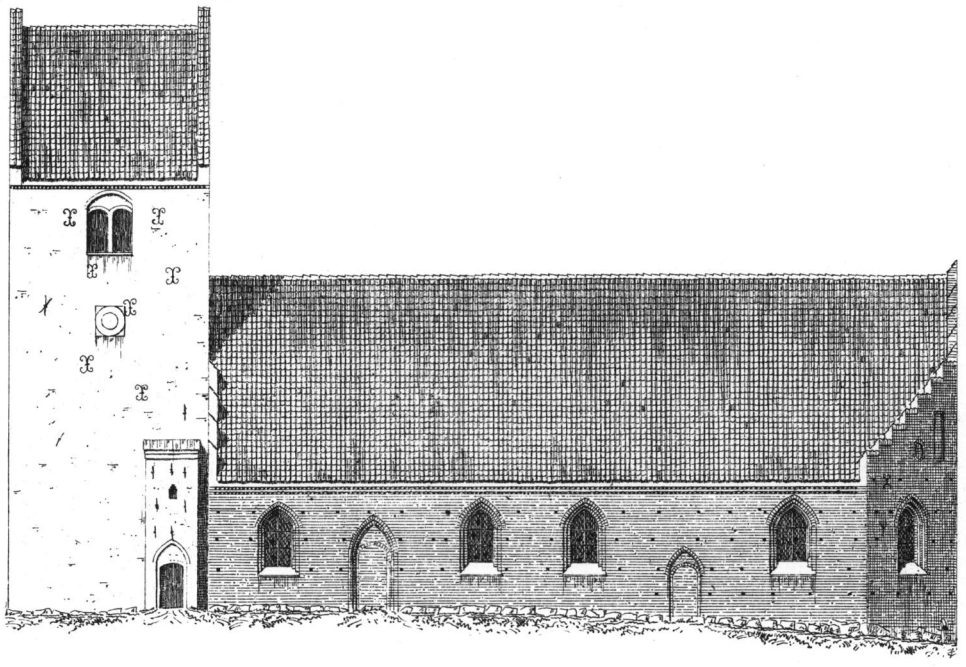

a

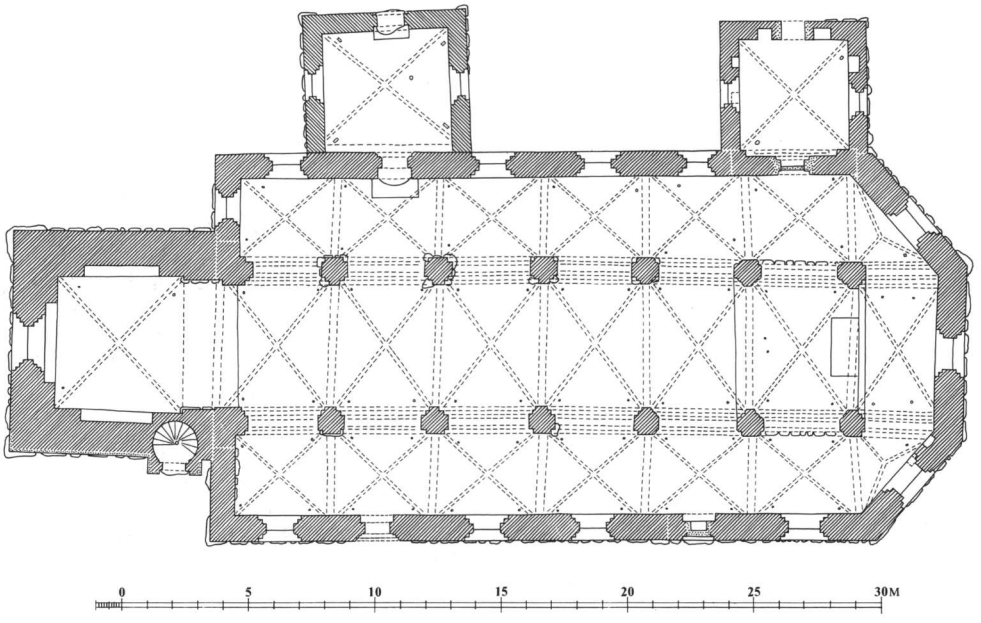

b

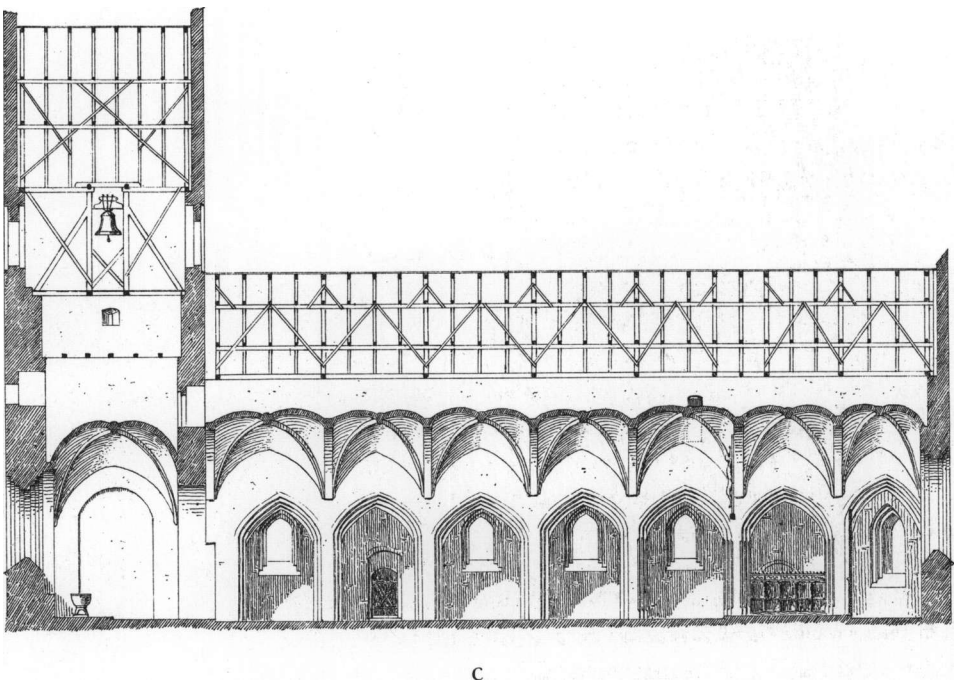

c

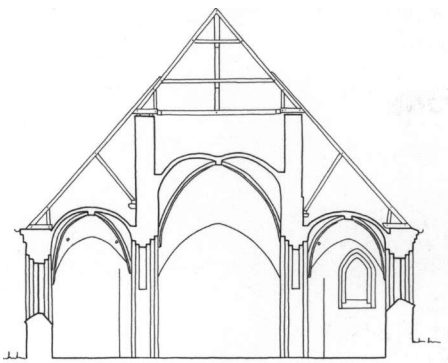

d

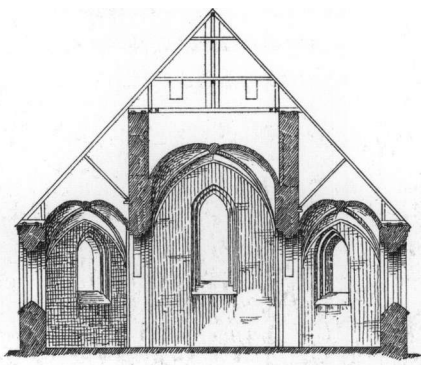

e

Fig. 15a-e. Opmålinger 1:300. a. Sydfacade, b. Plan (signaturforklaring s. 9). c. Længdesnit, set mod nord. d. Tværsnit, set mod vest. e. Tværsnit, set mod øst. Fig. 15 a, c og e er tegnet af Vilhelm Holck 1880 og offentliggjort i Ældre Nordisk Architektur, III. Række. Fig. 15b er målt af MB 1961 og fig. 15d af Per Godtfredsen 1966; begge er tegnet af Marianne Nielsen 1988. - *Measured drawings 1:300. a. South facade, b. Ground-plan. Key on p. 9. c. Longitudinal section seen to the north. d. Cross-section looking west. e. Cross-section looking east.*

Fig. 16. Kirken set fra nordøst. HJ fot. 1987. - *The church seen from the north-east.*

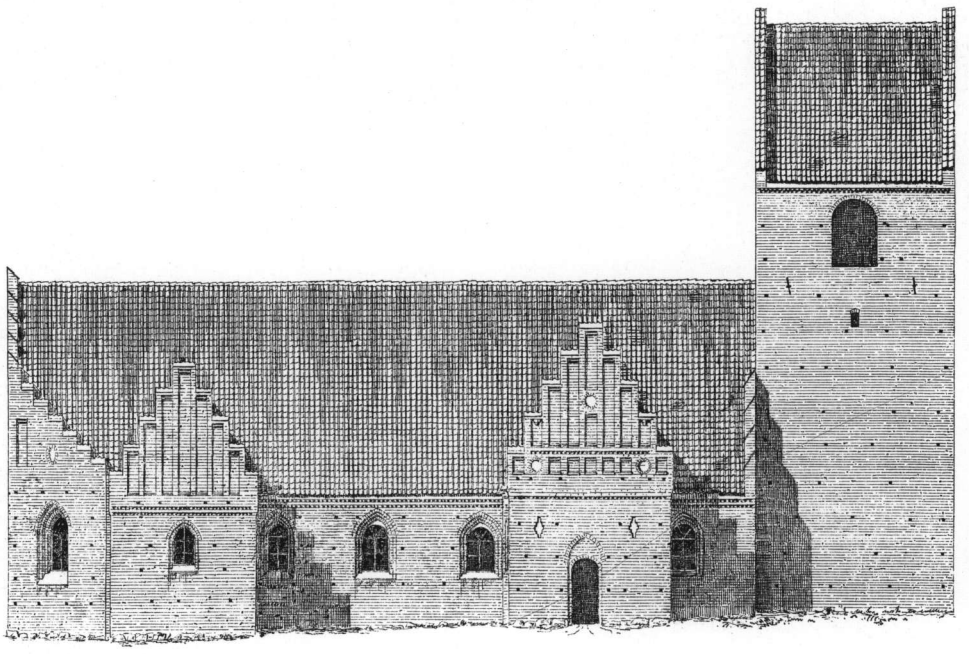

a

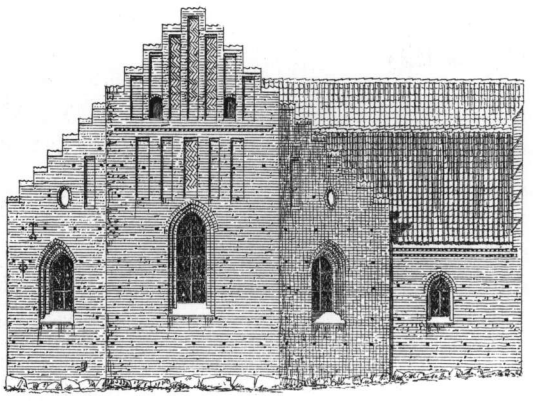

b

Fig. 17a-b. Facader 1:300. a. Nordfacade, b. Østfacade (uden tårn). Tegnet af Vilhelm Holck 1880 og offentliggjort i Ældre Nordisk Architektur, III. Række. - *Facades 1:300. a. North facade, b. East facade (except the tower).*

Tårnrum og midtskib forbindes af en bred, spidsbuet arkade, hvis to sten høje stik springer lidt frem på østsiden. Tårnrummets vægge brydes af halvanden sten dybe, fladbuede spareblændinger og belyses ved et stort spidsbuet vestvindue, som er tredobbelt falset både ud- og indvendigt. Det samtidige hvælv hviler på forlæg; ribberne er halvstens og i tre svikler ses fremspringende spygat, dannet af to hulsten.

Adgangen til de øvre stokværk sker gennem et trappehus på sydsiden med halvtag over to skifter høj, trinvis udkraget gesims. Den fladbuede underdør med spidsbuet, hvidtet spejl giver adgang til en muret spindeltrappe, hvis loft

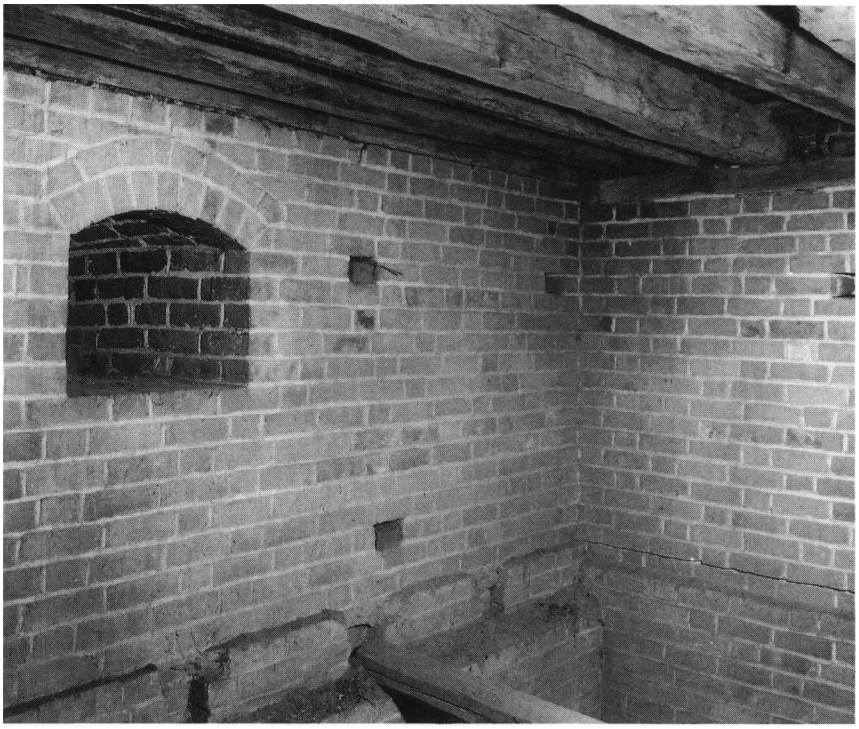

Fig. 18. Tårnets andet mellemstokværk, set mod vindue i nord (s. 1808). HJ fot. 1988. - *The tower's former third storey looking towards the north window.*

Fig. 19. Blændet vindue i østsiden af tårnets andet mellemstokværk (s. 1808). HJ fot. 1988. - *Bricked up window in the east wall of the tower in the former third storey.*

er fladbuede binderstik. Trappens trin er cementerede, og opgangen belyses i syd af en firkantet glug, hvis ydre afdækning er trappeformet. Trappen stiger trinvis gennem tårnets sydmur og udmunder i en fladbuet overdør, hvis rulskiftestik har prydskifte af bindere.

Det høje mellemstokværk har oprindelig været delt i to, af hvilke det øvre nu kun har gulv i sydvestre del, hvor der er anbragt et urhus og en stige til klokkestokværket. Det første mellemstokværk har i vest en lille fladbuet glug, som mod det indre åbner sig i en dyb, rundbuet niche, hvis stik svarer til overdørens og for prydstikkets vedkommende ikke dækker rulskiftet helt. I østvæggens murflugt ses en *ankerbjælke,* som er indlagt under opførelsen. Tilsyneladende ligger tilsvarende indkapslet i syd- og nordmuren samt formentlig i vest, og giver sig kun til kende gennem de ydre, smedede forskud, af hvilke de østvendte blev skjult ved opførelsen af midtskibets høj kirkemur (jfr. s. 1799 og fig. 9a-b). Denne forankringsteknik, som gentages i klokkestokværkets gulvhøjde, hvor et nyt vandret kvadrat af tømmer til dels danner fodrem for loftsbjælkerne, har gammel hævd og kendes allerede fra romanske tårne.[42] Over østvæggens ankerbjælke er sekundært, vel efter hvælvslagningen i den treskibede kirke, indsat en fladbuet *loftsdør* (med falsning mod tårnet) af hensyn til den interne kommunikation.

Det lavere andet mellemstokværk står med afsats til de nord-sydgående loftsbjælker, der har været lagt på plads sideløbende med opførelsen (jfr. fig. 18). I østvæggen er der ved tilbagerykning af et skifte gjort plads til loftsbrædderne i højde med bjælkernes overside (jfr. fig. 18). Stokværket har nu i nord en lille fladbuet glug, der åbner sig tragtformet mod det indre, som har stik og prydskifte svarende til vestvinduet i det foregående stokværk. En tilsvarende åbning mod øst (jfr. fig. 19) er blændet i indre murflugt efter opførelsen af kirken.

Klokkestokværket har glamhuller mod alle fire verdenshjørner, af hvilke de tre udgøres af en stor fladbuet blænding, tvillingedelt af fladbuede lydhuller, mens det fjerde - mod nord - ved ændring efter 1854 (jfr. fig. 27) mangler midterpost og spejl. Flankemurene afsluttes

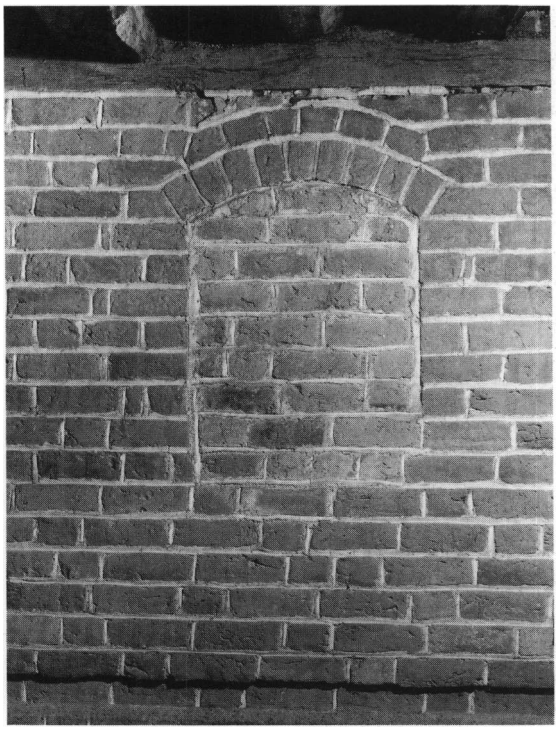

med en gesims, bestående af fremspringende savskifte under udkraget glat. De øst-vestvendte taggavle har ikke-fremspringende savskifte i fodlinjen, og lidt herover hæver sig 11 højblændinger med vandret falset afdækning og hvidtet bund; den midterste blænding, som er bredere end de øvrige, krones af toptinde - vel eneste rest af de kamtakker, der indtil en eftermiddelalderlig reparation har prydet kammene. Når blændingernes afdækning ikke er forsvundet, skyldes det snarest, at man har rekonstrueret dem i lavere position. -I begge gavle findes to fladbuede luger; i øst yderligere en tredje højtsiddende.

Den treskibede *kirkes* plan svarer i princippet til normen for et større antal gotiske købstadskirker: Der er tre skibe, skilt af to rækker med hver seks piller (svarende til apostlenes antal).[43] Der er ikke noget arkitektonisk markeret alterhus; men midtskibets andet hvælvfag tjener som kor, afskærmet af stole og skranke (med altertavle) mod sideskibene, der fungerer som koromgang. I sin opbygning repræsenterer kirken en krydsning mellem basilika og hallekirke - en bygningstype, der har nydt betydelig yndest i vort senmiddelalderlige kirkebyggeri.[44]

Materiale og teknik. Murene hviler på en kampestenssyld, der navnlig mod øst, hvor terrænet falder, træder markant frem. Også i det indre er den stedvis synlig, og her bemærkes tillige de uregelmæssige markstensfundamenter, som bærer pillerne. Dette gælder specielt for nordrækkens tre vestligste piller. Pillefundamenterne følger ikke det gamle skibs sidemure, men er rykket en anelse tættere sammen, og bygmesteren har klogeligt valgt at give sine piller en ny selvstændig fundering.[45]

Selve murene er opført af munkesten i munkeskifte. Stenformaterne svinger lidt, svarende til byggefaserne og de respektive materialeleverancer, men adskiller sig ikke væsentligt fra de i tårnet benyttede.[46] Hvor murværk står uforvitret og uden hvidtning ses en omhyggelig rygfugning, der dog på højkirkemurene, øst for byggeskellet (jfr. fig. 14) afløses af en mere summarisk efterglatning med murskeen. - I modsætning til tårnet rummer kirkens murværk adskillige *sortbrændte kopper,* der i vekselvirkning med almindelige røde sten, specielt i vinduesfalse, gesimser og gavlblændingernes piller, har en tiltalende koloristisk virkning. Denne effekt er mest systematisk benyttet i langhusets østlige del. - Overalt i de udvendige murflader har bomhuller fået lov til at stå åbne og bidrager herved til yderligere levendegørelse af murfladerne.

Ydre. Kirkens sidemure krones af en tre skifter høj gesims, sammensat af trinvis udkragede savskifter, skilt af glat løberskifte. Det nedre skifte tander mod øst, det øvre mod vest,[47] og med nogenlunde regelmæssigt mellemrum er benyttet sortbrændte sten.

Sideskibenes vestre taggavle har en lignende markering af fodlinjen, blot ikke fremspringende. Herover smykkes gavlfladerne af fire høj blændinger med vandret falset afdækning under tilsvarende antal kamtakker; søndre sideskibsgavl er fornyet med moderne munkesten efter 1916.

Langhuskoret afsluttes med en knækket, tresidet taggavl, som udgør kirkens mest iøjnefal-

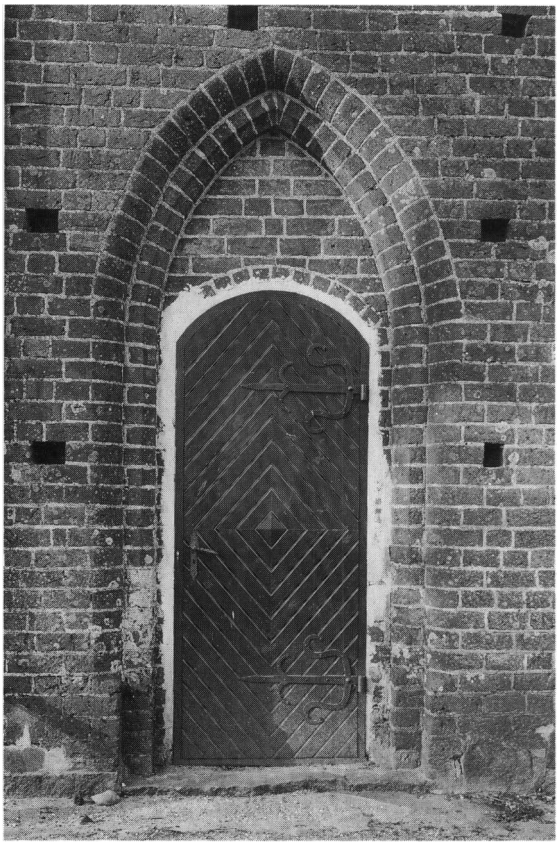

Fig. 20. Syddør (s. 1811). M. Mackeprang fot. 1910. - *South door.*

dende ydre prydelse. Denne gavltype, som forlener eksteriøret med større anseelse end det for korpolygoner mere gængse valmtag, synes fortrinsvis repræsenteret i Østdanmark.[48] Gavlen krones af 23 kamtakker og murfladerne prydes af blændinger, der imidlertid ikke udgør en harmonisk helhed. Blændingerne i gavlens midterparti har vandret falset afdækning og er delt i to etager. Det nedre register omfatter fem, af hvilke den midterste er bredest og fremhævet med mønstermuret bund. Et savskifte markerer grænsen til den øvre række højblændinger, hvor de tre midterste udmærkes ved mønstermuring, mens de nærmest hertil grænsende har fladbuede loftsluger. Manglen på korrespondance mellem de to etager skyldes, at den nedre række er anlagt symmetrisk i forhold til vinduet, den øvre til tagryggen, som er en anelse forskudt mod nord. Endelig har man på de to skrågavle udsparet en enkeltstående højblænding foruden en enkelt cirkulær, hvis relation til midterpartiets blændinger er tilfældig.

†*Udvendig prædikestol.* På sydmuren, umiddelbart øst for den blændede præstedør, ses i højde med dørspejlets top to bomhuller (jfr. fig. 21), der adskiller sig fra de øvrige ved at være to skifter høje og strække sig ca. 70 cm ind i murlivet. Hullerne, der må have tjent til indsætning af svære stikbjælker, udgør teknisk set en parallel til de bomhuller, der kendes fra de øvre stokværk i talløse gotiske kirketårne samt udvendige svalegange i byernes profane byggeri. I denne sammenhæng må bjælkerne have båret gulvet i en udvendig prædikestol. På det foreliggende grundlag er det vanskeligt at ytre sig om stolens udformning i detaljer, bl.a. med hensyn til trappeopgangens anbringelse. Derimod kan der ikke herske tvivl om, at de to »almindelige« bomhuller - henholdsvis 12 og 17 skifter over de formodede gulvbjælker har sammenhæng med prædikestolen. Udvendige prædikestole kendes inden for middelalderens hjemlige kirkebyggeri kun i et par eksempler. I udlandet, hvor fænomenet er bedre dokumenteret, forekommer udvendige prædikestole ikke sjældent i tilknytning til valfartskirker, hvor store menneskemængder er samlet ved bestemte lejligheder.[50] Det er nærliggende at forestille sig lignende formål med Holmstrups udvendige prædikestol.

Døre. Kirken har fire oprindelige døre, hvoraf kun den nordre mellem våbenhus og skib fortsat er i brug. Syddøren benyttes ikke, og en præstedør østligst i sydmuren har længe været tilmuret i selve døråbningen; endelig er døren mellem sakristi og nordre koromgang en rekonstruktion, der indtil videre står blændet.

De tre indgangsdøre er alle fladbuede med ydre spidsbuet spejl og indre fladbuet niche til dørfløjens anslag. Der hersker også i detailformerne stort set overensstemmelse. Således ændres de retkantede hjørner mellem indfatningens ydre false fra femte eller sjette skifte over tærsklen til et profil (skråfas, hulkant eller vulst), formidlet af en formsten, der tillige har fundet anvendelse andetsteds i bygningen: i korgavlens

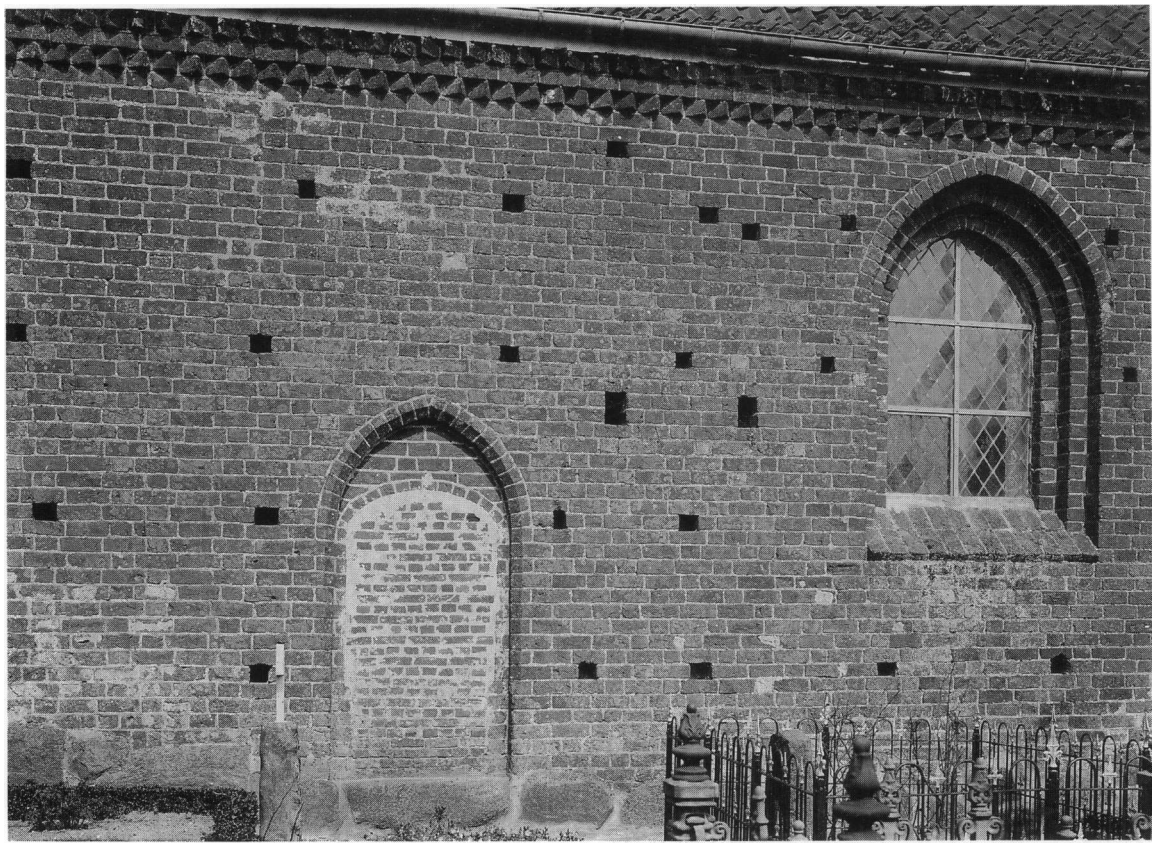

Fig. 21. Kirkens sydside med blændet præstedør (s. 1811) og øst herfor store bomhuller, antagelig til udvendig †prædikestol (s. 1810). M. Mackeprang fot. 1910. - *South wall of church with bricked up priest's door, and east of this large putlog holes, probably for an outside †pulpit.*

ydre hjørner, søndre sideskibs vestlige vinduer og pillerne i midtskibets østlige del.

Syddøren (fig. 20) er i det ydre fremhævet med ekstra fals samt stejle stik omkring spejlet. Indfatningens profil (jfr. fig. 22c) er sammensat af vulst, hulkant og skråkant; sidstnævnte på vangernes forkant er nu skjult af den sekundære dørfløj.[51] Stikkenes rulskifter har samme profil. Norddørens udvendige profil (jfr. fig. 22b) er skråfas efterfulgt af hulkant i selve døråbningen; den indvendige niche har prydskifte af bindere omkring stikkets rulskifte, og i vangerne er bevaret huller til †*stængebom.* En halvcirkulær tærskelsten af granit hidrører muligvis fra et †fontepodium (jfr. s. 1831). Antagelig er præstedørens profiler (jfr. fig. 22e) identiske med norddørens, blot er selve åbningens hjørner nu forhugget og skjult af en blænding. Den fjerde dør - mod sakristiet - er en moderne rekonstruktion fra 1977 (arkitekt A. Monrad Hansen) af den oprindelige dør, hvis plads og form kendtes fra ældre opmålinger (jfr. fig. 65a). I den fladbuede, til begge sider falsede åbning havde stikket tidligere en ekstra fals, som dog er udeladt af hensyn til højden.

Vinduer. Kirkens ydermure gennembrydes af regelmæssigt fordelte vinduer, ét for hvert hvælvfag, undtagen i de tilfælde, hvor der i stedet findes døråbninger. I nordre sideskibs vestgavl er der yderligere indsat et vindue, mens et tilsvarende er udeladt i syd, hvor det til dels ville blive dækket af tårnets fremspringende trappehus.

Vinduerne er alle i princippet ens: spidsbuede med dobbelt falsning såvel ude som inde; dog har man i sydsidens tre vestligste til lysningens

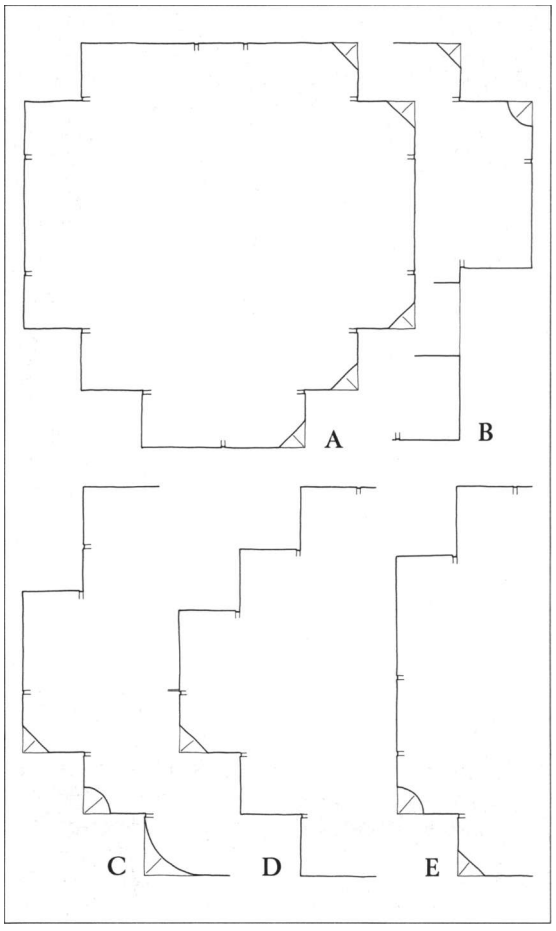

Fig. 22. Plan af kirkens profiler. 1:20. Nord opad. A. Tredje arkadepille i nordrækken. B. Norddør. C. Syddør. D. Østvange i tredje vindue på sydsiden. E. Præstedør. Målt og tegnet af Mogens Vedsø 1988-89. - *Profiles of the fabric. North up. A. Third arcade pier in the north row. B. North door. C. South door. D. East splay of the third window in the south wall. E. Priest's door.*

udvendige hjørner benyttet en affaset sten fra tredje skifte over sålbænk; selve overgangen fra retvinklet fremspring til skråfas formidles af en særlig formsten (jfr. fig. 22d). Hvad dimensionerne angår bemærkes en øgning i korpartiet. Således er sydsidens østligste samt skrågavlenes to vinduer en anelse højere og bredere end de øvrige, og selve østvinduet hæver sig 12 skifter over de flankerende. Sålbænken er for sidstnævntes vedkommende senere hævet tre skifter, men udgik oprindelig fra fælles niveau. Også sideskibenes vinduer har ved eftermiddelalderlige reparationer fået sålbænken lagt højere, her dog kun ét skifte.

Indre. Midt- og sideskibe adskilles af i alt 12 piller foruden to halvpiller i vest mod tårnet. Pillerne, der har korsform, suppleret med et yderligere forlæg mod midtskibet, bærer to rækker af syv spidse arkadebuer med rigere, tredobbelt falsning mod midtskibet, men kun dobbelt mod sideskibene. Issepunktet for de fire østligste arkadepar (hinsides byggeskellet) sidder to skifter højere end i vestre del. Korpartiet er endvidere fremhævet ved affasning af pillernes hjørner fra en formsten fem skifter over gulv (jfr. fig. 22a). Denne særbehandling gælder andet pillepar fra øst samt de tilgrænsende sider af første og tredje par. Det egentlige kor, dvs. midtskibets andet fag fra øst afsondres fra koromgangen af korstolene mod syd og nord samt i øst af altertavlen, der hviler på en 13 skifter høj skrankemur af munkesten, som strækker sig mellem det østligste pillepar; dog uden at være i forbandt hermed.

I koromgangens søndre skråvæg findes to *nicher.* Den sydligste er 25,5 cm dyb, sidder 65 cm over gulv og måler i murflugt 43x29 cm; den nordre er en fladbuet *piscina,* 30 cm dyb, 33 cm over gulv og 73x29 cm i murflugt; bagvæggen er konkav, og i bunden findes et blyforet afløbshul, der er ført skråt gennem muren og udmunder i en lille, råthugget granitrende, afdækket med en teglsten (fig. 29).

Hvælv. Midtskibets fire østligste hvælv er en anelse højere end de vestlige, uanset at sidstnævnte lagdes højere end oprindelig forudset - tilsvarende justering gælder sideskibenes hvælv. I øvrigt fremtræder hvælvene i alle tre skibe ensartet med spidse, helstens brede gjordbuer og halvstens ribber. I sviklerne er der fremspringende spygat - et for hver hvælvlomme - sammensat af to hulsten. Kun et sted ses et af de mere gængse, rektangulære spygat, nemlig i koromgangens trekantede fag mod nord; men her synes at være tale om en ombygning. Omkring to spygat i søndre sideskibs tredje og fjerde fag har murerne muntret sig med at forme hoveder i stuk; således om det østre i fjerde fag et æsel (fig. 24b). Endvidere ses i midtskibets

Fig. 23. Indre, set mod øst. NE fot. 1954. - *Interior to the east.*

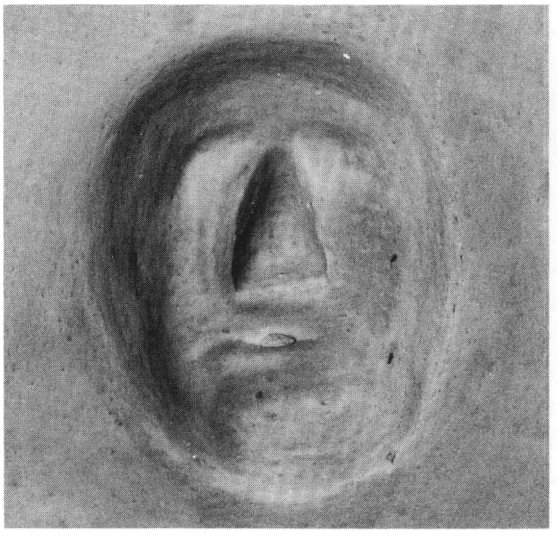

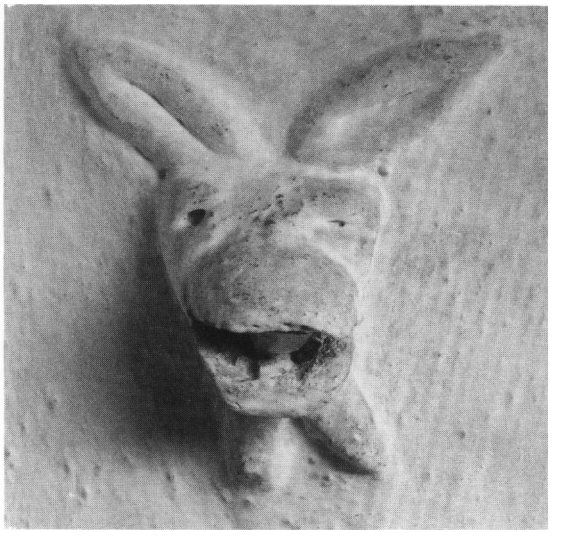

Fig. 24a-b. Stukmasker på hvælvkapper, a. Mandshoved i koromgangens østligste hvælv (s. 1814). b. Æsel omkring spygat i søndre sideskibs fjerde fag (s. 1812). NE fot. 1981. - *Plaster masks on the vault cells. a. Man's head on the easternmost vault of the ambulatory. b. Donkey round drainage hole in the fourth bay, south side aisle.*

østligste fag over det store vindue et mandshoved (fig. 24a). I midtskibets andet fag er der i vestkappen to *klokkerebshuller,* som har været benyttet i forbindelse med en forsvunden †tagrytter (s. 1814).

Lofter. I højkirkemurene er indsat døre, som skaber forbindelse mellem lofterne. De fladbuede åbninger, som har falset rulskiftestik mod midtskibet sidder i syd mellem andet og tredje hvælvfag, i nord lidt vestligere.

Sakristiet er formentlig opført ganske kort tid efter kirkens færdiggørelse. Murene hviler på en synlig markstenssyld, og selve murværket er af røde munkesten i munkeskifte, isprængt sortbrændte kopper, der navnlig i vinduesfalse og gesimser veksler med almindelige sten; udvendig står bomhullerne åbne. Sidemurene krones af en gesims, svarende til kirkens, og taggavlens udformning svarer i princippet til sideskibenes vestlige halvgavle, blot med de forskelle, som følger med bygningsdelenes afvigende disposition (fig. 25). Hver af bygningens tre sider har et spidsbuet vindue, hvis false fordobles mod det indre. 1891[52] er der i gavlen indsat en fladbuet dør (se nedenfor). Det indre dækkes af hvælv, hvilende på forlæg og en spids, falset skjoldbue i syd, der i lighed med døren til koromgangen (s. 1811) er udført som led i sakristiets forberedelse. Ribberne er halvstens, og i tre af kapperne ses fremspringende spygat, svarende til kirkens. I øst, nord og vest er der fladbuede *vægnicher.* De tre i øst og nord er halvanden sten dybe, måler i murflugt 150x60-67 cm og sidder 70 cm over gulv, mens de to vestlige er mindre: kun en sten dybe, 51x42 cm i murflugt og 111 cm over gulv. Af de tre store skjules den nordre, øst for døren af et vægskab (fig. 60c), hvilket muligvis også har været hensigten med de to andre.

I 1800'rnes første årtier rummede sakristiet flere kister (jfr. s. 1848), som 1827 ønskedes fjernet, så rummet kunne gøres ryddeligt for præsten. Det »gravkapel«, som 1851[23] trængte til hvidtning kan være sakristiet, der 1891 omdannedes til fyrrum med eliminering af den gamle dør og indsættelse af en ny udvendig til følge.[53] Med fjernelsen af fyret og genopmuring af kirkedøren 1977 toges skridt til en retablering af rummet med ny funktion som venteværelse for dåbsgæster eller lignende; men endnu 1988 er det degraderet til materialrum - tilsyneladende en gammel rolle, jfr. †tagbeklædning.

Våbenhuset er kirkens yngste tilbygning fra o. 1525 og i modsætning til sakristiet ikke planlagt samtidig med den treskibede kirke. Materialet er røde munkesten i munkeskifte over markstenssyld. Sidemurene har et stort spidsbuet vindue med enkelt ydre og dobbelt indre fals. Gesimserne er nymurede kopier af skibets, antagelig fra 1800'rnes slutning.[54] I gavlen (fig. 25) findes en fladbuet indgangsdør under spidsbuet spejl, med indvendig fladbuet niche. Døren flankeres af to aftrappede, rhombeformede blændinger. Selve taggavlen, hvis fodlinje markeres ved savskifte, prydes af en etagedelt blændingskomposition, korresponderende med ni, let brynede kamtakker. Typen er en variation over korgavlen og i øvrigt kendt fra adskillige andre vestsjællandske kirker;[55] i dette tilfælde er temaet særlig beriget ved indsætning af tre cirkelblændinger, ligesom to af højblændingernes vandret falsede stik tvedeles af konsol. Samtlige blændingsbunde og dørens spejl står hvidtet, men endnu i 1800'rnes slutning (jfr. fig. 25) var kun de cirkulære og rhombeformede fremhævede på denne måde. - Det indre dækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg; dog er der mod kirken opmuret en helstens bred, rundbuet skjoldbue; ribberne er halvstens og i en række af sviklerne ses rektangulære spygat.

†*Tagrytter.* Dragerne i midtskibets tagværk afbrydes på begge sider af det ottende spærfag fra øst (jfr. fig. 15c) således, at langstolen på dette sted har tre bindbjælker efter hinanden med tilsvarende spinklere dimensioner i trempelsystemet. Bindbjælken i det ottende spærfag har midt i oversiden et taphul til kongen i en forsvunden tømmerkonstruktion. Det fremgår af de to klokkerebshuller under bjælken (jfr. s. 1814), at dette må have været en tagrytter. Dette ophæng til messeklokkerne er ikke omtalt i kilderne, og efter dets fjernelse må spær og hanebånd i det pågældende fag (og muligvis de to tilgrænsende) være udskiftet.

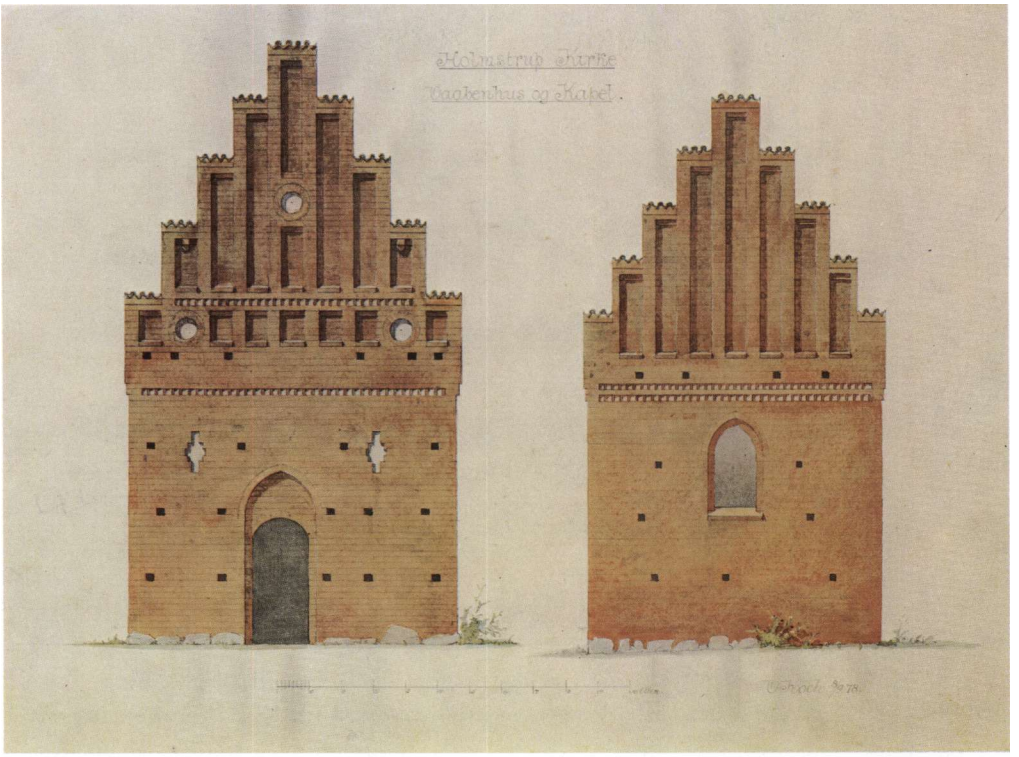

Fig. 25. Gavle af våbenhus (s. 1814) og sakristi (s. 1814). 1:150. Opmåling ved Valdemar Koch, dateret 8. sept. 1878. NM2. - *Gables of the porch and sacristy.*

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelse. Sammenlignet med flere andre af senmiddelalderens store valfartskirker såsom S. Søren i Rye ved Silkeborg eller Vor Frue i Karup, hvis særlige religiøse funktion og økonomiske fundament forsvandt med reformationen, er S. Søren i Holmstrup forbløffende velbevaret. Naturligvis har der løbende været behov for istandsættelser, hvilket lejlighedsvis fremgår af det stærkt begrænsede kildemateriale.

0.1712 må kirken have været underkastet væsentlige reparationer, bl.a. på vinduer og i det indre (jfr. †kalkmalerier). Om kirkens tilstand ved slutningen af samme århundrede bemærker biskop Balle efter sin visitats 1790:[56] »Den herlige store kirke i Holmstrup, som er bygget i oldtiden med kunst og smag, har endnu ikke, efter mine igentagne påmindelser, erholdt tilbørlig reparation, men skal dog have samme snart i vente«. 1812[57] var kirken under »betydelig reparation«, og atter i 1827 samt 1834-35 omtales kirkens reparation uden nærmere specifikation. I slutningen af 1840'rne istandsattes den på ny, og således kunne man 1849 hævde, at »kirken ved sidste hovedreparation havde vundet meget - ved altrets restauration og kirkens indvendige forskønnelse« (jfr. †kalkmalerier).[23]

Hvad de konkrete foranstaltninger angår, er man i det væsentlige henvist til at aflæse dem af bygningen selv. Således har man i ældre tid, navnlig på kirkens sydside og tårnets vestgavl søgt at udbedre forvitrede sten med mørtel, hvori stumper af tegl er trykket ind (jfr. fig. 28). På tårnets sydside har forfaldet været så omfattende, at man 1860[23] udhuggede de dårlige sten, hvorefter hele den øvre del skalmuredes med små sten og sikredes med ankre - et indgreb, som det fandtes opportunt at dække under et lag lyserød puds (jfr. fig. 5 og 15a). Det misklædende arrangement fjernedes o. 1936 til fordel for en skalmuring med moderne munkesten (arkitekt Algot Lautrup- Larsen).

Fig. 26. Smedet ankerforskud på korgavlens søndre side, syd for vinduet (s. 1816). HJ fot. 1988. - *Wrought iron anchor on the south side of the chancel gable, south of the window.*

Murværket har flere steder slået revner, bl.a. på tårnets vestside, hvor en kraftig fraktur kan følges fra jordsmon via vinduet og videre helt op til glamhullet. For selve kirken har de specielle terrænforhold i øst bevirket, at gavlen ved søndre hjørne har skilt sig fra langmurene. Dette synes at være en gammel skade ifølge fint smedede renæssance? ankerforskud (fig. 26 og 17b), som fastholder træankre mellem gavl og søndre højkirkemur. 1849 fandtes det fornødent at indlægge »en ny bjælke i østre ende over kirken«.[23]

1852[23] blev kammen på søndre sideskibs vestgavl fornyet og fik antagelig samtidig den hvidtning, som kendes fra ældre gengivelser (jfr. fig. 5). 1916[25] besluttedes at forny hele taggavlen i munkesten og med blændinger samt kamtakker svarende til forholdene i nordre sideskib. 1910 (jfr. fig. 21) stod præstedøren blændet med små sten i krydsskifte, som siden er afløst af munkesten i munkeskifte. I allerseneste tid er kamtakkerne over korgavlens prekære sydhjørne ommuret med sten og mørtel, som stikker generende af mod det gamle murværk.

De nuværende *gulve* er i hovedsagen lagt i 1800'rne, muligvis for kirkens vedkommende allerede så tidligt som ved istandsættelsen af det indre 1849. Materialet er i kor, midter- og tværgange gule kvadratiske klinker fra Knabstrup teglværk, mens der herudover er almindelige gule sten på fladen uden fuge. Koret er hævet og har mod midtskibet et trin af granit. Hovedparten af tårnrummets hævede gulv med trin af kantstillede gulsten, dækkes af et tømret orgelpodium, hvorfor det ikke umiddelbart kan afgøres, om den forhøjning ved vestvæggen, som på opmålingerne fra 1880 (jfr. fig. 15c) bar fonten, stadig forefindes. Våbenhusets gulv ligger to trin højere end skibets og er af gule sten på fladen uden fuge. I midten er et stort korset kors, lagt af brunrøde sten. Sakristiets cementgulv må være udstøbt i forbindelse med omdannelsen til fyrrum.

(†)*Gulve.* Den nuværende kirkes ældre gulve kan ikke have ligget væsentlig lavere end de eksisterende, jfr. pillernes blottede markstensfundamenter. Birchs undersøgelser tyder på, at det ældste gulv har ligget en snes centimeter lavere, og der er på nær et enkelt felt ikke påvist rester af den nedrevne kirkes gulve, hvilket dog kan hænge sammen med udgravningsteknikken.

1) Ved gravning i koret øst for trinnet fandtes 63 cm under gulv en flad, ganske stor sten, lige øst for rester af en nord- sydgående mur, muligvis levn af alterbord med det bagvedliggende gulv af stenheller? 2) I søndre sideskib ud for tredje pille fra øst sås 15 cm under gulv et kalklag med aftryk af fliser i størrelsen 18x18 cm. I hovedparten af de andre felter i søndre sideskib påvistes i omtrent samme niveau et lag teglstensrødt, ligeledes hvilende på kalk. Disse spor må repræsentere den nuværende kirkes ældste gulve. 3) I det omtalte felt ved tredje pille sås 8 cm under gulv aftryk af teglsten, liggende i nord-sydlig retning som den nu eksisterende be-

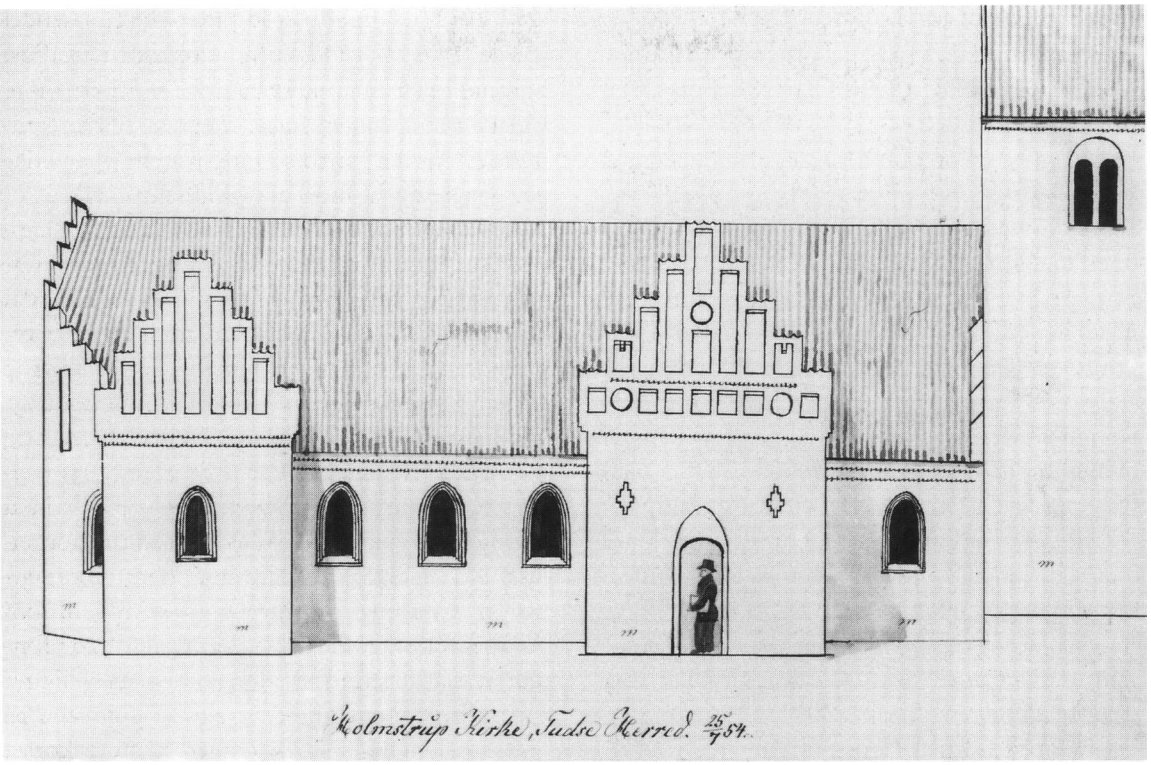

Fig. 27. Kirken, set fra nord. Tegning af Burman Becker, dateret 25. juli 1854. Det kongelige Bibliotek. - *The church seen from the north. Drawing by Burman Becker, dated 25th July 1854.*

Fig. 28-29. 28. Udsnit af tårnets vestside over markstenssylden. Forvitret murværk er repareret med mørtel, hvori stumper af tagtegl ses indtrykket (s. 1815). I en løber til venstre for det nordre bomhul anes indridset bomærke? (s. 1803). HJ fot. 1988. 29. Udløb af piscina (s. 1812) på kirkegavlens sydøstre side. Fot. i NM2. - *28. Detail of the west side of the tower above the groundsill of boulders. Weathered walling has been repaired with mortar, bonded with fragments of roofing tiles. A stretcher on the left of the north putlog hole seems to bear traces of an incised personal mark. 29. Piscina drain on the south-east side of the church gable.*

lægning. Dette aftryk af et gulv, hvilende på grus, havde også en parallel i lag af teglstensrødt i andre af sideskibets felter, ligeledes kun få centimeter under gulv.

Gulvfliser. I korets sydøstre hjørne mellem alterbordet og pillen er et stykke gulv, af stærkt slidte, grøn- og gulglaserede *lerfliser,* der foroven måler 16x16 cm, på undersiden 14x14 cm. Stenene, der er lagt diagonalt i forhold til rummets hovedakser, kan være levn af det ældste korgulv. - I midtskibet, i det felt, hvor den ældste kirkes vestgavl fremdroges fandt udgraveren i bunden af en begravelse, som afbrød fundamentet, to grønglaserede †*tierfliser* med diagonallinjer og fire hjertepalmetter omkring midten.[58]

Kirkens *vinduer* er i alt væsentligt intakte, udover de tidligere omtalte ændringer af sålbænkens højde. I nordre sideskib ses på andet vindue fra øst yderligere reparationer under sålbænken samt beskadigelser af østre vange, hvilket skyldes, at åbningen indtil 1849[23] tjente som indgangsdør til Kattrupgårds pulpitur (jfr. s. 1842).

De eksisterende, blyindfattede ruder, som støttes af lod- og vandrette jernsprodser, er alle af nyere dato, muligvis fra 1870'erne, da vinduerne fornyedes etapevis.[23] I øvrigt nævnes udskiftning af vinduer flere gange, således er den tidligst bevarede oplysning herom fra 1713.[59]

Tagværker. Kirken, tårnet og tilbygningerne har i det væsentlige bevaret oprindelige tagværker af eg. På den vestligste bindbjælke over midtskibet er indridset et årstal (1512?),[60] som dog ikke kan læses med sikkerhed. Enkelte led er naturligvis udskiftet fra tid til anden, og 1979-80 underkastedes tagværkerne en omfattende istandsættelse, hvor de af råd eller svamp angrebne led blev fornyet i eg eller trykimprægneret fyr (A. Monrad Hansen).

Over alle fire afsnit er der dragerstol med dobbelt lag hanebånd, hvorunder langsgående dragere, båret af konger på bindbjælker; mellem kongerne er der vindafstivningskryds, og spærene har lodrette stivere, der som regel er kæmmet ned over spærskoen. De bladede eller tappede samlinger er træfornaglet. *Tårnets* stol er yderligere forstærket med en trempelkonstruktion af svære ankerbjælker, der er tappet ind i gavlspærenes bindbjælker tæt ved spærfødderne. *Den treskibede kirkes* tagværk danner formelt et hele, men er konstruktivt set delt, idet sideskibenes lange spær smalner til foroven, hvor de hviler på midtskibsspærenes nedre del (jfr. fig. 15d). Den del af tagværket, som dækker midtskibet må således være rejst først, og svarer i øvrigt til tårnets, også hvad angår trempelsystemet (jfr. fig. 15c-d). De lange sideskibsspær har spærfod som normalt, men understøttes herudover af skråstivere (jfr. fig. 10). Disse hviler mod højkirkemurene på en langsgående rem, der bæres af konsollignende stikbjælker.

Kirkens 28 spærfag er afbundet og opsat i overensstemmelse med det byggeskel, som fremgår af murværket. Således er midtskibets 13 vestlige fag ved vestsidens samlinger nummereret med indhugne romertal fra vest mod øst, mens de 15 fag øst for byggeskellet har tilsvarende markering, her blot fra øst mod vest. I sideskibene bemærkes, at skråstiverne understøtter spærene på et lidt højeresiddende punkt end i vest; endvidere at den bærende rem er delt ved byggeskellet (jfr. fig. 13). For sideskibenes tagtømmer gælder i øvrigt, at tømmeret øst for byggeskellet i hovedsagen er genanvendt materiale fra den gamle kirke. Dette forekommer særdeles rimeligt i betragtning af, at den stående kirkes østende rejstes efter nedbrydningen af den forsvundne kirkes yngste afsnit - kor og sakristi. Således er *sakristiets* tagværk også genbrug, bl.a. ifølge spærenes udstemninger til dobbelt lag hanebånd i højeresiddende position end den nuværende. *Våbenhusets* er derimod oprindeligt på nuværende plads.

Tagbeklædningen af røde vingetegl er oplagt 1979-80 i forbindelse med tagværkernes renovering. Den treskibede kirke, sakristiet og våbenhuset har muligvis altid haft tegltage af munke og nonner, således som de er bevaret på kamtakkerne, bortset fra sideskibenes vestgavle og tårnets nedskårne kamme med deres afdækning af vingesten. 1716 benyttede man dog vingetegl ved en reparation på kirkens nordside efter stormskade. 1718[26] istandsatte murermester Bastian Bastiansen kirkens og våbenhusets tage med »Flensborgsten«. Derimod er det sikkert,

Fig. 30. Indre, set mod vest. NE fot. 1981. - *Interior to the west.*

at tårnet tidligere har stået med †*blytag,* idet kirkens ejer 1794 opnåede kgl. bevilling til at aftage blyet herfra, sælge det og oplægge tegl i stedet.[61]

Opvarmning. 1891 installeredes efter forslag fra den kgl. bygningsinspektør Martin Nyrop kalorifer i sakristiet med indblæsning af varm luft fra kalorifergrav i sideskibets gulv ud for den tidligere sakristidør, som nu fjernedes.[53] Anlægget, som måtte fornyes i 1920'rne og atter under krigen, kasseredes endeligt 1977, da man flyttede fyret til en selvstændig bygning uden for kirkegården. Ved denne lejlighed retableredes sakristidøren og en ny indblæsningsskakt opmuredes langs sideskibsvæggen vest herfor. Våbenhuset har vandopvarmet radiator.

Kirken står i dag med sine røde teglstensmure, der bortset fra enkelte skæmmende reparationer af nyere dato, er af stor stoflig kvalitet. Hertil kommer, at de mange bomhuller yder et væsentligt bidrag til murfladernes levendegørelse. I det indre er samtlige piller, vægge og hvælvflader dækket af hvidtekalk; dog er sakristiets materialrum dækket af en grålig puds.

Vindfløje. Bag tårnets toptinder er opsat to vejrhaner, som er fornyet efter ønske herom i 1893.[23] De kan have været oprindelige, men er

tidligst registreret på Kornerups prospekt fra 1859 (fig.l).

GLASMALERIER

*Fire glasmalerier, formentlig tysk eller nederlandsk importarbejde fra o. 1500, skænket til Oldnordisk Museum (Nationalmuseet) 1823 af kirkeejeren, baronesse Adeler (NM2 mus. nr. MLXII-III).[62] 1) Maria i solgisel, 94x37 cm (fig. 33). Den kronede jomfru med Jesusbarnet på armen står på måneseglet og indrammes af solens flammende luer. Over Maria svæver en rigt udarbejdet arkitektonisk baldakin, som på én gang angiver et hvælvet korrum samt et fantastisk eksteriør med snoede søjler, af hvilke den midterste flankeres af to løver. Fremstillingen er malet på glas med gule og brune farver; dog er Marias kjortel rød under hvid kappe. 2) Hellig biskop, formentlig S. Søren (Severinus), 94x37 cm (fig. 34).[63] Den glorieprydede biskop, hvis ansigt og højre skulder er gået tabt, ses i fuldt ornat med bispehue og -stav. Han er iklædt gul og hvid casula med guldbræmme, blå dalmatika og rød alba. Skikkelsen er vist i en baldakinkronet arkade, der åbner sig mod et kirkerum. Han står på et perspektivisk gulv af gule og brune fliser, og som baggrund er ophængt et blåt brokadesstykke med gul bort foroven samt tilsvarende frynser forneden. 3) Våben for Skave, 33x33 cm (fig. 31). Skaveslægtens femoddede stjerne er hvid på blå grund. Skjoldet indrammes af gul bladkrans med røde knopper og blå spidser. 4) Våben for Valkendorf, 33x35 cm (fig. 32). Rød rose omgivet af tre sorte ørnevinger. Skjoldet har blå krans med røde knopper og spidser.

Bevaringstilstanden er bedst for de to våbeners vedkommende, mens de større figurfremstillinger er beskadiget, især omkring midten. Manglende glasstykker er imidlertid efter erhvervelsen til Museet suppleret med nyt, hvorpå rekonstruktion af det forsvundne er malet ind af den unge H. G. F. Holm.[64] De to store ruder er i øvrigt opbygget i vandrette baner à ca. 11 cm.s højde. Hveranden af disse var forstærket med vindjern i den ældre montering, som kombinerede de to malerier. Glasmaleriernes oprindelige komposition og plads i kirken er uvis. Da man erhvervede dem, sad de to figurbilleder ved siden af hinanden og udgjorde en del af vinduet bag altret, mens de to våbener fandtes i søndre sideskibs østre del.[63]

Glasmalerierne er da formentlig de mirakuløst bevarede levn af en mere omfattende udsmykning af korpartiets vinduer. Det er givet,

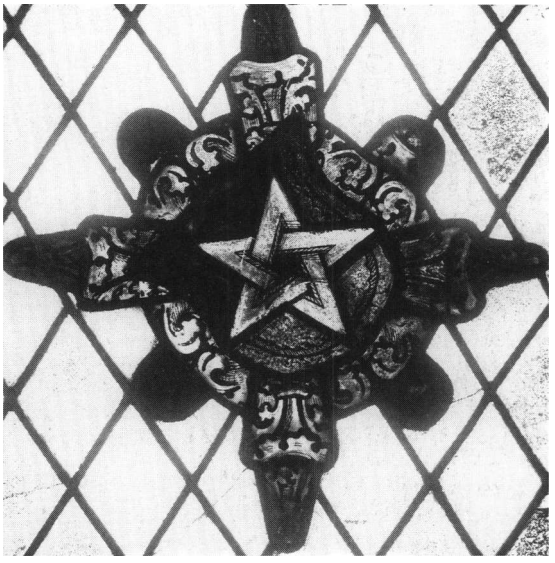

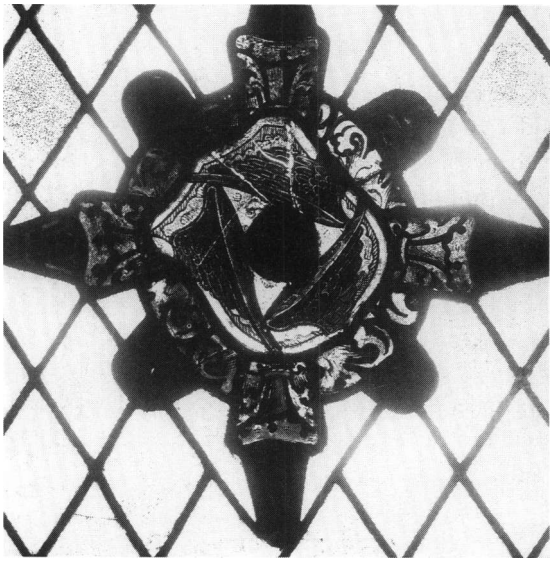

Fig. 31-32. *Glasmalerier fra o. 1500 (s. 1820). 31. Våben for Skave. 32. Våben for Valkendorf. NM2. - **Glass paintings c. 1500. 31. Armorial bearings of the Skave family. 32. Armorial bearings of the Valkendorf family.*

Fig. 33-34. *Glasmalerier fra o. 1500 (s. 1820). 33. Maria i solgisel. 34. Hellig biskop, formentlig valfartskirkens værnehelgen S. Søren (Severinus). NM2. John Lee fot. 1989. - **Glass paintings c. 1500. 33. Virgin Mary in glory. 34. Bishop saint, probably the patron saint of the shrine churh, St. Severin.*

at de to figurfremstillinger ikke har siddet ved siden af hinanden i samme vindue, hvorimod våbenerne kan have indgået i en større komposition som identifikation af donatorer, således som det kendes fra adskillige eksempler.[66]

†KALKMALERIER

1) 1712. I præsteindberetningen 1748[20] omtales tre malede indskrifter på hvælvene. Den første var i tårnrummet, lige over vinduet, »hvor fonten er«, og gengives således:

Aarstallet fmdis her
Kirken repareret er
1492

Endvidere tilføjes, at »stok, hammer, lod, murske, stod her hos til amindelse«, hvormed må menes, at disse håndværkerredskaber var gengivet i forbindelse med inskriptionen. Den anden stod »lige overfor«, vel på den østvendte kappe og lød: »Ebenezer, Corfitz Nielsen murer 1712«. Endelig refererer præsten en tredje tekst på »den anden hvælving«, d. e. midtskibets vestligste: »Priser Herren, Gud og Kongen ærer, kirkens prydelse, menighedens fornøjelse«. - Det synes troligt, at disse indskrifter har været led i en o. 1712 foretaget forskønnelse af kirkens indre (jfr. s. 1815). Det er uvist, hvilket udgangspunkt man har haft for årstallet 1492, jfr. historik (s. 1789).

2) 1849. Endnu 1910 stod kirkens indre med

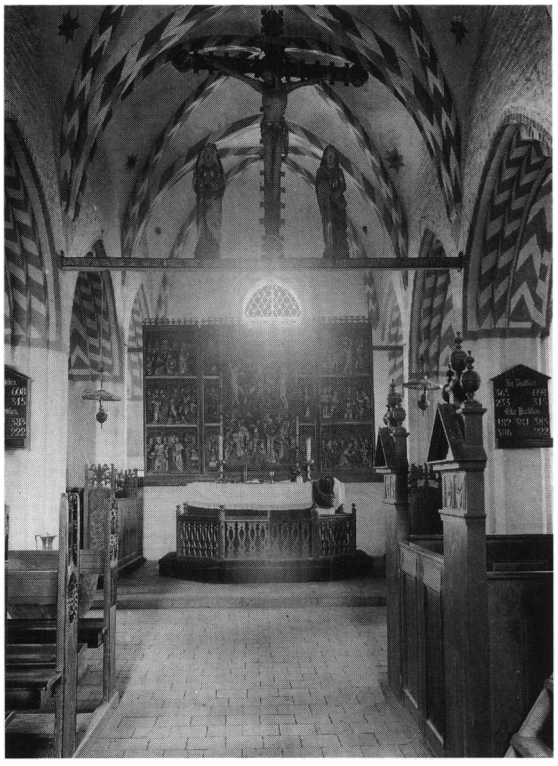

Fig. 35. Indre, set mod øst. M.Mackeprang fot. 1910. - *Interior to the east.*

kalkmalede dekorationer (jfr. fig. 35), bestående af grå-sorte sparrer på arkader, vinduesindfatninger samt gjordbuer og ribber; endvidere var samtlige spygat omkranset af en seksoddet stjerne. I vederlag for midtskibets hvælvbuer var malede konsoller og bag prædikestolen et bredere felt, afsluttet med små vaseformede spir, som strakte sig op på gjordbuen og ribberne. Sparremønstret virker som parafrase over middelaldermotiver, mens de sidstnævnte ornamenter snarere er renæssanceagtige, og det kan vel tænkes, at der her var tale om genopfriskning af ældre dekorationsmaleri. I hvert fald rummede udsmykningen to ældre indskrifter, af hvilke den med sorte versaler i skibets vestligste fag var en gentagelse eller fornyelse af 1712-indskriften samme sted: »Priser Herren, Gud og Kongen ære, Kirkens prydelse, Menighedens Fornøs(!)else 1849«.

På østkappen af midtskibets tredje fag, lige over krucifikset var malet en krone med Kristusmonogram (i græske bogstaver) omgivet af følgende sorte versalindskrift: »Wer tro intil enden, ieg wil gifve dig lifsens crone«.

INVENTAR

Oversigt. Om inventaret i den kirke, hvis fundamenter er iagttaget under den stående bygning, vides meget lidt. Kun ganske fa stykker kan med sikkerhed regnes for at være overflyttet til den nye, større kirke; det gælder den enkle, romanske døbefont af granit og en siddende Maria med barnet, som må have haft plads på et sidealter. Ved udgravningerne 1945-46 iagttoges nogle fundamentsten, hvis udformning og placering antyder, at de kan have haft forbindelse med et †alterbord. Endelig giver de skriftlige kilder oplysning om en †klokke støbt år 1400. Hvad angår kirkens øvrige inventar savnes en nøjagtig datering af de ældste og vigtigste stykker såsom altertavle, alterkalk, korstole og korbuekrucifiks. Tilblivelsestidspunktet må for alle deles vedkommende sættes til slutningen af 1400'rne eller 1500'rnes første år. Sandsynligst er det vel, at de er anskaffet til den nye bygning, hvis nøjagtige opførelsesår man imidlertid heller ikke kender.

Samtidig med denne er i hvert fald alterbordet og antagelig den store gotiske højaltertavle samt midtskabet af en sidealtertavle, hvori står to figurer: Johannes Døberen og en biskop, som kan formodes at være S. Søren, dog mangler det bestemmende attribut. Desuden må i det mindste én af kirkens dørfløje anses for at være oprindelig. Den anden, nemlig indgangsdøren til våbenhuset stammer snarest fra et lidt senere tidspunkt i 1500'rne. Dette århundrede er i øvrigt repræsenteret med et par alterstager af malm og stolegavle anskaffet i flere omgange; i det følgende århundrede opstilledes endnu flere, hvoraf kun et mindre antal gavle er bevaret. Den store pengeblok og et vægskab, der sekundært er indmuret i præstedøren i sydsiden, er uden daterende detaljer, men må antages at stamme fra 15-1600'rne. Årstallet 1647 læses på den karakteristiske prædikestol, hvis ophavsmand yderligere har sat sit navn på den; det er den kendte billedskærer Lorentz Jørgensen fra Holbæk.

1700'rne er kun i ringe grad repræsenteret. Kirkens eneste klokke er støbt 1793; jævnaldrende hermed er antagelig tårnuret, som dog næppe oprindelig stod her. Ved 1800'rnes midte indkøbtes en oblatæske og alterkande af den ofte benyttede type fra Den kongelige Porcelænsfabrik, og i slutningen af 1880'erne opstilledes et antal nye bænke i den vestlige del af kirken.

Alterbord (fig. 36), fra korets opførelse, af tegl, 243x105-109 cm, højde ca. 125 cm; det er mu-

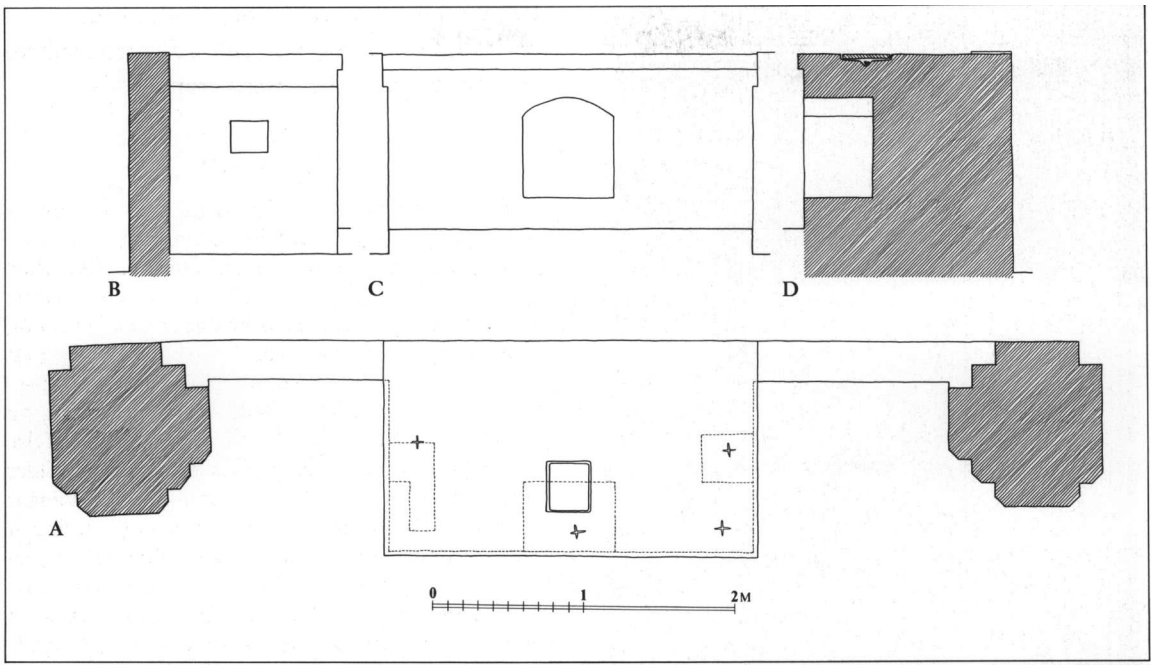

Fig. 36. Alterbord fra korets opførelse, med angivelse af gemmenicher og helgengraven i bordets overside. I hjørnerne ses tre af de oprindelig fire indridsede indvielseskors. 1:50. Tegnet af Mogens Vedsø 1989 på grundlag af opmåling ved Aage H. Mathiesen 1895. - *Altar contemporary with the chancel. Caches and the confessio ave shoum in the altar top. At the corners can be seen three of the four consecratory crosses originally incised on the altar.*

ret op ad og tilsyneladende i forbandt med skrankemuren mellem de to østligste piller. Kortsidernes to øverste skifter springer ca. 2 cm frem. Bordet står hvidtet undtagen oversiden, hvor en del mørtel, især i nordvesthjørnet vidner om reparationer.[67] I hver af de tre andre hjørner er indridset et ligearmet indvielseskors, 8-10 cm, i en teglsten.[68] Midtpå findes en *helgengrav,* dækket af en grålig sten, 31,5x25 cm. Nedenunder ligger der nogle knogler løst, vistnok af et dyr (svin?). Ifølge præsteindberetningen 1748 fortaltes dengang, at nogle katolske pilgrimme omtrent 40 år tidligere under en rundvisning i kirken havde stjålet S. Sørens ben i alterbordet. Præsten, der frygtede provstens vrede, havde fået det råd, på marken eller kirkegården at opsøge nogle ben, der lignede de stjålne og lægge dem som erstatning, hvilket var sket. Disse var imidlertid kort efter blevet stjålet af andre pilgrimme, og »siden findes her ikke S. Sørens ben i Holmstrup«.[69] 1812 var helgengraven tom.

I bordets forside (mod vest) findes en fladbuet *niche,* 65x60 cm og 46 cm dyb, og i sydsiden en firkantet, 33x31 og 33 cm dyb. Nordsiden har en ejendommelig, vinkeldannet niche, hvis åbning måler 21x25 cm; dybden er 29 cm og i vinkelarmen 17, her er bredden 29 cm.

†Alterbord? Det var muligvis levn af et alterbord i den romanske †kirke, som sås ved Anton Birchs udgravning, jfr. s. 1795.

†Alterklæde. 1856 noterede synet: Et nyt alterklæde af normeret stof bliver at anskaffe, og endnu 1866 var et nyt klæde fornødent.[23] 1881 anførtes et nyt klæde med kors af guldbrokade.[25]

†Alterduge. Inventariet 1695 nævner en gammel alterdug af klosterlærred med kniplinger om;[70] 1716 skænkede rådmand i København Nikolai Vroe en af fint lærred, ligeledes med kniplinger foruden en tilsvarende messeskjorte.[26]

Altertavle (fig. 37), fra 1400'rnes slutning, sml. eksempelvis tavlen fra Esrum †klosterkirke, som ved malet stifterindskrift er dateret til 1496;[71] forfærdigelsestidspunktet kan dog ligge en snes år tidligere. Det er en sengotisk

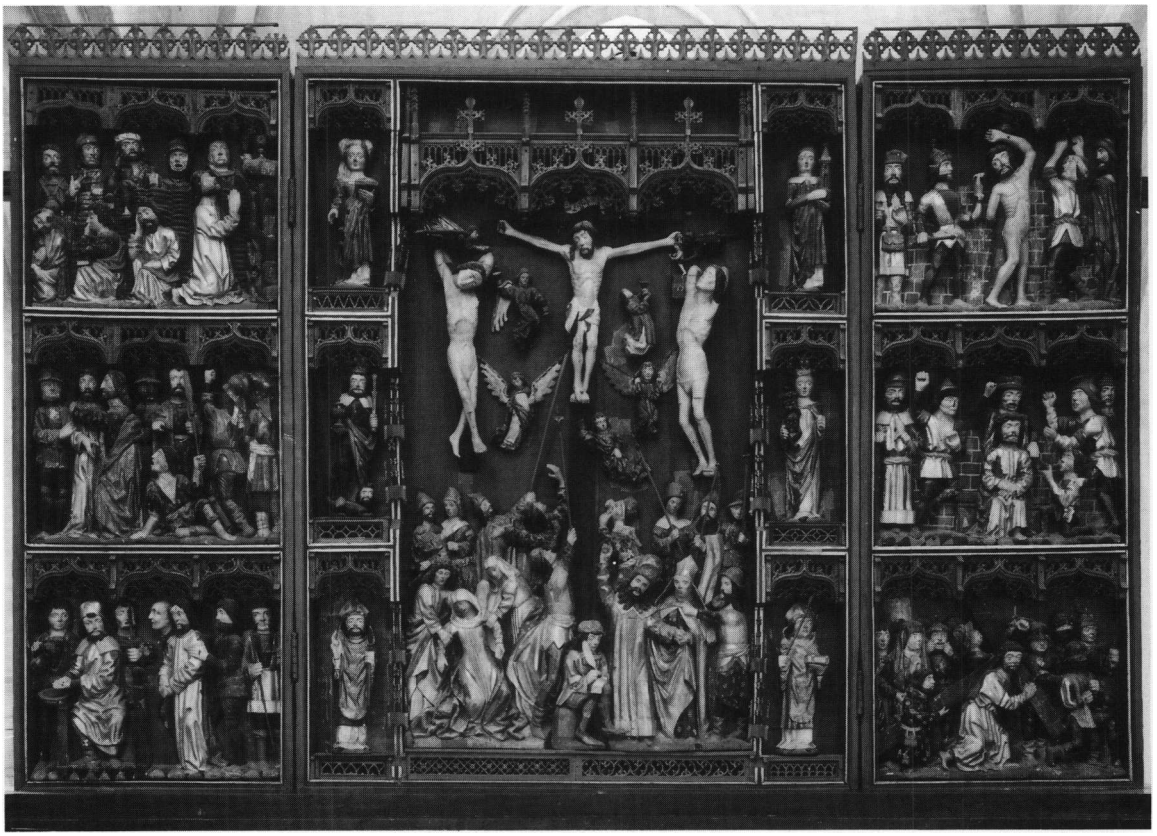

Fig. 37. Altertavle fra 1400'rnes slutning. I midtskabet Korsfæstelsen og seks helgenfigurer: Katarina, S. Olav og S. Nikolaus til venstre; Barbara, Margrete og en biskop, muligvis S. Søren til højre (s. 1823). NE fot. 1981. - *Altar-piece from the close of the 1400s. In the central compartment the Crucifixion and six saints: St. Catherine, St. Olav and St. Nicholas on the left, and St. Barbara, St. Margaret and a bishop, possibly St. Severin on the right.*

skabstavle, uden predella, med to, nu faste fløje. I midtskabet ses en fremstilling af Korsfæstelsen flankeret af helgener og helgeninder og i fløjene seks scener af lidelseshistorien; på ydersiderne af de nu olivenfarvede fløje sås 1830 malede scener af Jesu liv. Tavlen hviler på en fyrreplanke, der ligger på skrankemuren mellem de to østligste piller (sml. alterbord). Adskillige indskårne årstal (se nedenfor) lader formode, at opstillingen er tilvejebragt i begyndelsen af 1700'rne, muligvis som et led i den restaurering i 1700'rnes andet årti, som bl.a. omfattede stolene (sml. også bygningsbeskrivelsen). Foruden planken på skrankemuren består arrangementet af to lodrette støtter og endnu en vandret, kortere planke, som bæres af to jern. Foran tavlen to nyere planker, der delvis dækker underkanten.

Midtskabet måler 255x202 cm og rummer foruden korsfæstelsesfremstillingen seks små helgenfigurer, tre til hver side, anbragt over hverandre svarende til fløjenes inddeling, under kølbuer som midtfeltets. Disse er dog sænket, hvorved der bliver plads til fialer og korsblomster; bagved har der sandsynligvis været gennembrudt blad- eller stavværk, som det eksempelvis ses på tavler i svenske kirker, der anses for at være lybsk eller lybsk inspireret arbejde.[72] Omkring det store korstræ, som nu er malet,[73] og de tre korsfæstede, ses talrige engle; de tre holder kalke til at opsamle blodet fra Kristi vunder, to nagler (oprindeligt antagelig tillige andre lidelsesredskaber), mens englen over den gode

røver har båret dennes sjæl i form af et spædbarn svarende til djævelen over den onde røver.

I gruppen under den gode røver støttes den segnende Maria af Johannes og Maria Magdalene; bagved står bl.a. den blinde Longinus og soldaten, der hjælper ham med at støde spydet i Kristi side. Neden for korset sidder skriveren,[74] skåret i en træblok for sig selv (fig. 69). I den onde side ses yppersteprasten foruden høvedsmanden pegende op på den korsfæstede, desuden soldater og ved Jesu kors en knægt, der spotter ham.

Blandt helgenfigurerne kan tre bestemmes, resten mangler det attribut, som må have været bevaret, da Høyen 1832 så tavlen og kunne identificere dem. De synes at have stået anderledes dengang.[75] I dag er rækkefølgen, begyndende foroven til venstre (dvs. i nordsiden): Katarina, nu uden hjul, men med bog i venstre hånd, S. Olav, som holder ciborium i højre hånd og (fornyet) scepter i venstre, højre fod træder på drage med kronet mandshoved visende kongens egne træk. Underst antagelig S. Nikolaus (bl.a. de rejsendes patron) fremstillet som skægget biskop med staven i den ene hånd og den anden løftet til velsignelse. De tilsvarende figurer i syd fremstiller Barbara holdende tårn, derunder Margrete, kronet, med djævlemasker i højre hånd (fig. 38c), attributtet i venstre mangler. Nederst står en biskop med spyd i højre hånd og lukket bog liggende på den fremstrakte venstre, antagelig S. Søren? - Det udskårne gitterværk i fodstykket under midtfeltet er tvedelt; de tilsvarende under helgenfigurerne er overvejende fornyede.

Fløjenes fremstillinger af lidelseshistorien begynder i nordsiden og skal ses oppe fra og ned. I modsætning til midtskabet er der ingen fodstykker her. Øverst Jesu bøn i Getsemane have (fig. 39). Billedet har to planer adskilt af et flettet hegn, som en af soldaterne er ved at skræve over. I forgrunden til højre knæler Kristus foran en klippe, på hvis top kalken er opstillet; en djævel stikker hovedet ud af en åbning forneden. Bag Kristus sidder tre sovende apostle (Peter, Johannes og Jakob); Johannes er fremstillet i profil, mens soldaterne på den anden side af hegnet ses frontalt. Længst til venstre står Judas med pengepungen på maven og peger på Jesus.

Næste scene viser Tilfangetagelsen (fig. 39), således at man til venstre ser Judas omfavne Jesus, mens en soldat holder fast i ham. Til højre står Peter med løftet sværd efter at have hugget øret af Malkus, yppersteprastens tjener.

I nederste felt fremstilles Jesus for Pilatus (fig. 39); denne ses til venstre i billedet, mens

Fig. 38a-c. Detaljer fra altertavlen. a-b. Jøde og Kristus fra Korsbæringen på nordfløjen, sml. fig. 39 (s. 1826). c. Margrete i midskabet, sml. fig. 37 (s. 1825). NE fot. 1981. - *Details of the altar-piece. a-b.Jew and Christ from the Bearing of the Cross on the north wing, cf. fig. 39. St. Margaret in the central compartment, cf. fig. 37.*

Jesus er ved at blive ført bort. Pilatus vasker sine hænder, og en tjener står med kande i hånden for at hælde vand op.

Foroven i sydfløjen er fremstillet Hudflettelsen (fig. 39); her er Jesus naglet fast til martersøjlen, og to bødler pisker ham, mens den ene ydermere trækker ham i håret. Scenen foregår foran en malet mur. Samme mur gentages i feltet nedenunder, som viser Tornekroningen; dog mangler nu bødlernes redskaber. Jesus sidder på en bænk midt i feltet; ved hans venstre side knæler en hornblæsende knøs, som håner jødernes konge ved sin tuden.

Til sidst ses Korsbæringen (fig. 39), hvor Jesus tynget drives af sted af soldaterne, mens Simon af Kyrene (fig. 46) hjælper med at bære det tunge korstræ. Bag ham Maria og Johannes og ved siden af dem en jøde (fig. 38a), der pifter i fingrene. Forrest i optoget går en knægt med en kurv til naglerne over armen.

Selv i tavlens nuværende forfaldne tilstand fremgår det tydeligt, at der er foretaget ændringer af midtskabet, rimeligvis ved restaureringen 1846, som ikke synes nærmere oplyst. Det angår de vægge, der skiller sidefelterne fra midtfeltet, hvor der ses en øgning foroven ud for midtfeltets baldakiner; denne tilføjelse forklarer behovet for at doublere de yderste baldakiners ydersider, så at der ikke opstår et uforklarligt tomrum mellem disse og sidefelternes vægge. Af de i alt ti enkle småbaldakiner med fialer,[76] som sidder (nogle nærmest hænger) på væggenes indsnit, forekommer tre i hver side at være et rimeligere antal, eventuelt anbragt over †statuetter? (sml. eksempelvis tavlen i Sakskøbing, DK. Maribo s. 142, fig. 13) - eller også mangler der to. I sidstnævnte tilfælde har de to statuetter, der kan have stået ud for hver af helgenfigurerne, været meget små. Adskillige detaljer er knækket af, og atributter mangler.

Blandt de indskårne navne og årstal bag på tavlen kan nævnes: »G. S. Breun 1722 A 12, Arnold, Krüse Ao 1701«, »Hallevadvs 49 MIS 1735«, »Lavrenti, Michaelis« og »P. Dalhof 1792«.

Ikke alene træskærerarbejdet, men også stafferingen er meget medtaget. Allerede ved en besigtigelse 1971 konstateredes ret omfattende opskalning på især de nedre grupper i altertavlen formentlig forårsaget af opvarmningsforholdene. En midlertidig fastlægning foretoges 1973, men endnu 1988 afventes en restaurering. Den nuværende bemaling, der stammer fra 1846,[77] synes at ligge på en ældre kridtgrundsstaffering, som meget vel kan være middelalderlig.[78] Rester af gammel guldgrund ses hist og her under en brun overmaling, der er brugt til baggrunden. Det malede korstræ bag Kristusfiguren er grønt svarende til farven på røvernes, der er skåret ligesom skriftbåndet; dette er hvidmalet med sorte bogstaver: »Inri«. De korsfæstede har hvidlig karnation; til dragterne er brugt forgyldning og desuden rødt, blåt, grønt og nuancer af gråt, sort og hvidt. Bueslagene er gule med blå eller rød hulkel; til korsblomsterne er anvendt guldbronze.

Som nævnt indledningsvis sås endnu 1830 †malerier forestillende scener af Jesu liv, bl.a. Omskærelsen på fløjenes bagside.

Sidealtertavler. 1) Maria med barnet (fig. 40), fra 1375-1400. Gruppen er ca. 125 cm høj. Maria, der sidder på en bænk er fremstillet frontalt med barnet på højre knæ. På det let foroverbøjede hoved bærer hun krone, hvor nu kun to kronetakker formet som gotisk korsblomst er bevaret. Ansigtets spidse hage understreges af den lange, lige næse. Hun er iklædt lang kjole med glat liv hvorover en kappe, som ligger stramt på skuldrene og holdes ind af armene, mens den fra skødet falder folderigt ned over kjolen, hvorunder et par spidse sko kommer til syne. I venstre hånd holder Maria et nyt scepter, med højre fatter hun om barnet. Det er iklædt langærmet kjortel, ligeledes med glat liv og

Fig. 39. Felter i altertavlens fløje, sml. fig. 37. Kristi bøn i Getsemane, Tilfangetagelsen og nederst Kristus for Pilatus. I den anden fløj ses Hudfletteisen, Tornekroningen og Korsbæringen (s. 1825). NE fot. 1981. - *Panels of the wings of the altar-piece, cf. fig. 37. The Agony in the Garden, The Capture of Christ, and below Christ before Pilate. The other wing displays the Flagellation, Christ crowned with Thorns, and the Bearing of the Cross.*

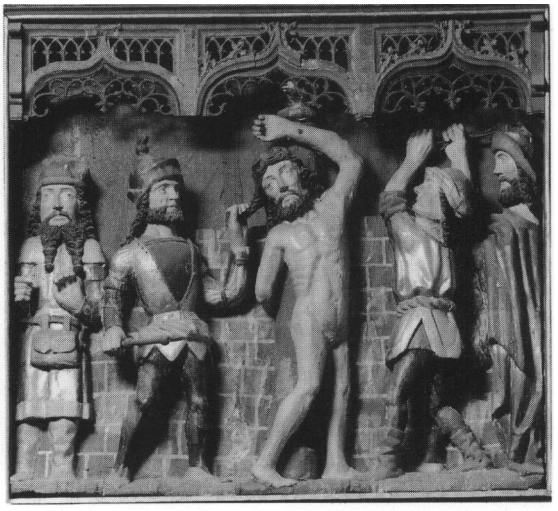

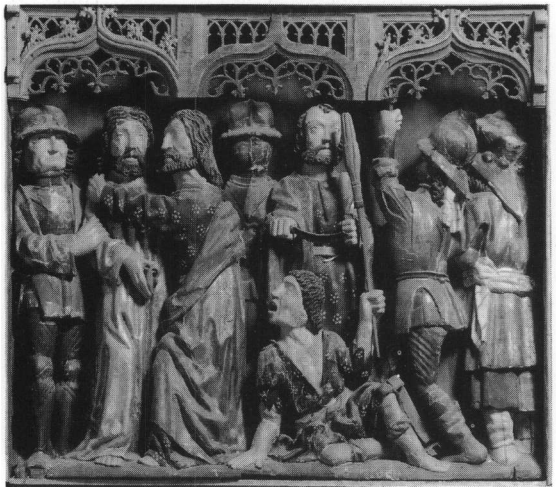

Fig. 40-42. 40. Maria med barnet er udført i 1300'rne og må således være overflyttet fra den ældre kirke (s. 1794, 1826). 41. Johannes Døberen og en biskop, muligvis S. Søren, fra midtskabet af en sidealtertavle fra 1400'rnes sidste halvdel (s. 1828). 42. Johannes fra korbuekrucifiksgruppen, sml. fig. 49 (s. 1832). NE fot. 1981. - *40. The Virgin and Child dates from the 1300s, and must have therefore been transferred from the older church. 41. John the Baptist and a bishop, possibly St. Severin, from the central compartment of the altar-piece of a side altar dating from the second half of the 15th century. 42. Effigy of St. John from the Rood with fanking figures, cf. fig. 49.*

mere vidde i nederdelen, som mellem benene falder i v-formede folder og til siden i blødere svungne. I højre hånd ligger et stort æble, med venstre rækker han glad smilende noget, der ligner en klods op til moderen. Hovedet er rundt med tætte, flade krøller.

Gruppen er beslægtet med en tilsvarende fra Kirke Helsinge, nu i Nationalmuseet, hvor de tilhørende fløjrelieffer også opbevares (jfr. s. 1262).[79] - Ingen af stederne eksisterer skabet længere.

Figuren restaureredes i begyndelsen af 1890'erne af maler Rahbek i Ringsted på bekostning af pastor Abraham Kall Rasmussen.[80] Marias kjole, der er forgyldt ligesom kappen, har stemplet brokademønster over det hele, mens kappen kun har en bræmme langs kanten. Foret er blåt, og Jesusbarnets kjortel rød, æblet er grønt ligesom bænken.

Det er sandsynligvis denne tavle, »en gammel altertavle, Maria med barnet, som har været stærkt forgyldt«, der 1748 stod i sakristiet. På foden (af skabet) var malet to våbener (jfr. fig. 72), hvorunder initialerne H(erman) I(uls) F(ædrene) O(g) M(ødrene) V(åben) M(aren) I(uls) F(ædrene) O(g) M(ødrene) V(åben).[20] Herman Jul var lensmand på Dragsholm 1587-95. - 1910 ophængt på sydvæggen, i hvert fald siden 1982 på nordvæggen.

2) Fra sidste halvdel af 1400'rne er bevaret midtskabet med to figurer forestillende Johannes Døberen og en biskop, sandsynligvis S. Søren (fig. 41). Skabet er 140,5 cm højt og 86,5 bredt. I siderne ses spor af hængsler til †fløje.

Figurerne, der er 85 cm høje, står på glat fodstykke; over dem er anbragt to kølbuer og stavværk. Johannes bærer folderig kappe holdt oppe af højre arm, således at benet lades frit. Med hånden peger han på lammet, der ligger på lukket bog. Hans hår og skæg består af lange, krøllede lokker. Bispen bærer fodsid kjortel hvorover kappe og på hovedet mitra. Højre hånd holdes opad med løftet pegefinger, i venstre ny, knækket bispestav.

Tavlen istandsattes i begyndelsen af 1890'erne af maler Rahbek, jfr. nr. 1.[80] Skabets sider er røde, bunden forgyldt, hvilket også gælder begge figurers kapper og bispens mitra; Johannes' kappe har rødt for, bispens blåt, hans kjortel er hvid. Skabets fodstykke har malet forgyldt dekoration på sort bund efterlignende tilsvarende udskåret i Nørre Asmindrup (Ods hrd.). Baggrunden for stavværket foroven er rød. Udvendig fremtræder skabet mørkebrunt.

1910 ophængt på nordvæggen, i hvert fald siden 1982 på sydvæggen, vest for det østligste vindue. - Om tilbedelse af billeder i kirken endnu 1552, se s. 1789.

Alterkalk (fig. 43), bestående af fod, skaft og knop fra o. 1500 (jfr. indskriften, sml. også kalk med graveret årstal 1499 i Sludstrup),[81] og bæger fra 1830 eller kort efter.[82] Nuværende højde 19,5 cm. Den sekstungede fod har fodplade og standkant med kuglebort mellem to profileringer. Ved overgangen mellem de sekssidede skaftled og fod, knop samt bæger sidder tilsvarende profilled. Knoppen har seks spidse tunger på over- og undersiden, derimellem fremstående rudebosser. På en af fodtungerne er fastnaglet et lille, støbt krucifiks; langs kanten løber et 1,5 cm bredt bånd med krydsskraveret bund, hvorpå indskrift med minuskier (jfr. fig. 72): »Bidder for fruue Tale af Heckeberig«. Allerede for mange år siden blev det foreslået, at det drejer sig om Tale Brostrup, der o. 1495 blev gift med Niels Hak.[83] Han var 1502 forlenet med Holbæk, og kan have skænket kalken til den nye kirke, muligvis efter hendes død, som anses for at være indtruffet tidligst 1503.[84] Knoppens tunger har skråskravering formet som stavværksvinduer, på rudebosserne læses: »Ihesus«.

Under bægerets udsvejfede mundingsrand to ens, lidt slidte, ovale stempler hvori IL for Johan Martin Lercke (Bøje 880), der fik borgerskab i København 1812 og døde 1834.

1718 var kalken så lille, at den ved kommunionen ikke kunne »nå et bord omkring«, hvorfor provsten foreslog at gøre den større;[26] det fremgår ikke, om forslaget blev efterkommet, før det nuværende bæger erhvervedes.

Disk, samtidig med kalkens bæger og med tilsvarende stempel under bunden.[85] Tvm. 13 cm, glat med 2 cm bred fane.

†*Altersølv.* Fra 1647 nævner inventarierne en kalk og disk af forgyldt sølv, vejende 29 lod;[86] heri indgår utvivlsomt den eksisterende kalk, hvis indskrift gengives i en præsteindberetning 1772.[87] Desuden omtales 1647 en kalk og disk af tin samt en tinflaske.

Oblatæske og *alterkande,* o. 1850, fra Den kon-

Fig. 43. Alterkalk med fod, skaft og knop fra o. 1500; bæger fra 1830 eller kort efter (s. 1829). I fodens indskrift nævnes fru Tale (Brostrup) af Heckeberg (i Skåne, gift med Niels Hak). NE fot. 1981. - *Chalice with base, stem and knot from about 1500, cup from 1830 or shortly after. The inscription on the base mentions Fru Tale (Brostrup) of Heckeberg (in Scania, married to Niels Hak).*

gelige Porcelænsfabrik, sorte med guldkors og -kanter. Kanden er muligvis fra 1866, da synet foreslog anskaffelse af en ny, men kan også være den, kirken besad allerede 1844.[23]

Alterstager (fig. 45), fra o. 1550, lidt forskellige, den ene 37, den anden 38,5 cm høj. Begge har cylinderformet skaft, som brydes af ring med spidsovalt tværsnit flankeret af en mindre vulst. Fod- og lyseskål er næsten ensdannet og sidstnævnte forsynet med lysepig af jern. I den største stages skaftring er boret to huller skråt ind mod skaftet. - I inventariet 1695 omtales de to forskellige stager, hvis vægt er henholdvis 9 pd. og 14. 1708[88] manglede »den store stage«, formentlig momentant; skulle en ny anskaffes, havde man antagelig ladet udføre en nøjere kopi af den tilbageblevne. 1862 var stagerne indrettet med lys til belysningsvæske,[25] et ikke sjældent forekommende fænomen på denne tid, jfr. eksempelvis Røsnæs og Tømmerup.[89]

Den mindre svarer til alterstagerne i Allerslev, som angives at være 35 cm høje;[90] ligeledes består et nært slægtskab med stagerne i Rørvig (Ods hrd.).

†*Røgelsekar?* Inventariet 1647 nævner et ildkar.[14] Maleren Johan Thomas Lundbye skriver i sine erindringer 1843 bl.a., at han ved et besøg i kirken fik forevist et røgelsekar, der sammen med en smuk alterkalk opbevaredes i et skab.[91]

†*Messehagler.* 1647 nævnes en rød[14] og 1695[70] en af atlask med guldkniplinger om kanten. Efter at kirkens messehagel var stjålet, købtes 1721 en ny hos Thomas Saur i København. Dertil anvendtes 6½ alen fint ægte karmoisin fløjl og $5^3/_4$ alen lybsk lærred, desuden 9 lod guld »point d'Espagne«, $^7/_8$ lod guld kniplinger og $4^9/_{16}$ lod fine guldtresser samt 1 lod silke.[26]

Alterskranke (fig. 44), 16-1700'rne, men senere ændret. Håndlisten hviler på udsavede, gennembrudte balustre af træ, sml. de ældre skriftestole i Bakkendrup fra 1628, Kirke Helsinge 1630 og Drøsselbjerg.[92] Skrankens nuværende form er femsidet med firkantede, kannelerede hjørnestolper afsluttet af nyere, drejet knop foroven. På tre hjørner sidder beslag; de to midterste sæt begrundes af lukkeordning i midtfaget, som har været til at åbne. Nu finder adgang sted i sydsidens østfag, hvad der ikke forklarer det sidste sæt hængsler. Skranken er behandlet med en klar lak.

Font (jfr. fig. 30), romansk, af granit, højde 83 cm, tvm. 72, af såkaldt Kalundborgtype,[93] svarende til bl.a. Føllenslev (s. 1671 med fig. 23) og Bjergsted. Foden, der er formet som en firkantet klods, med skamferet tovstav foroven, er hugget for sig. Den bægerformede kumme med

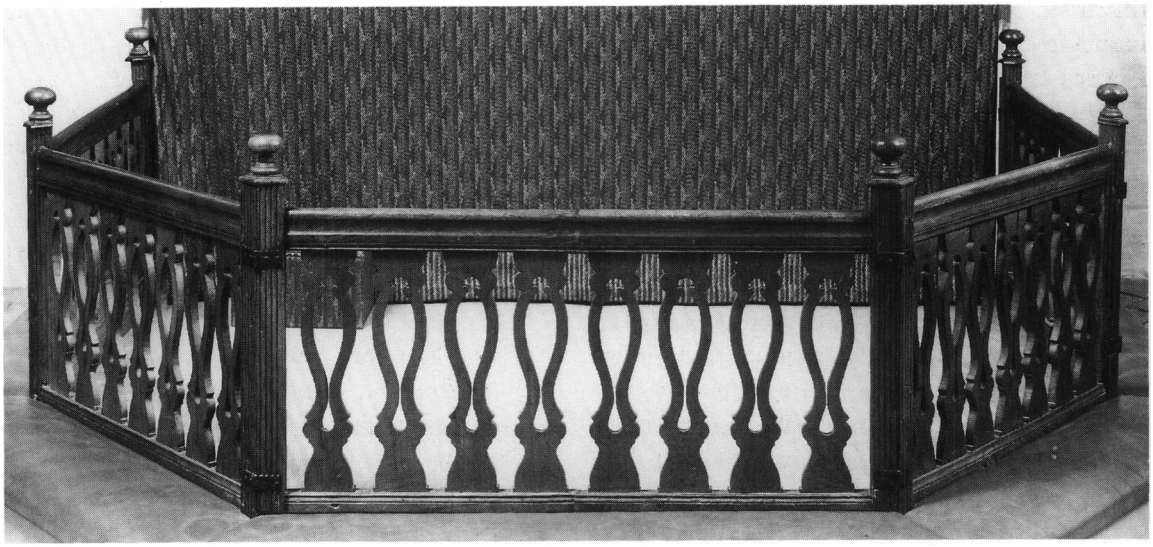

Fig. 44. Alterskranke, muligvis fra 1600'rnes slutning, men ændret (s. 1830). NE fot. 1981. - *Altar rail, possibly from the close of the 1600s, but altered.*

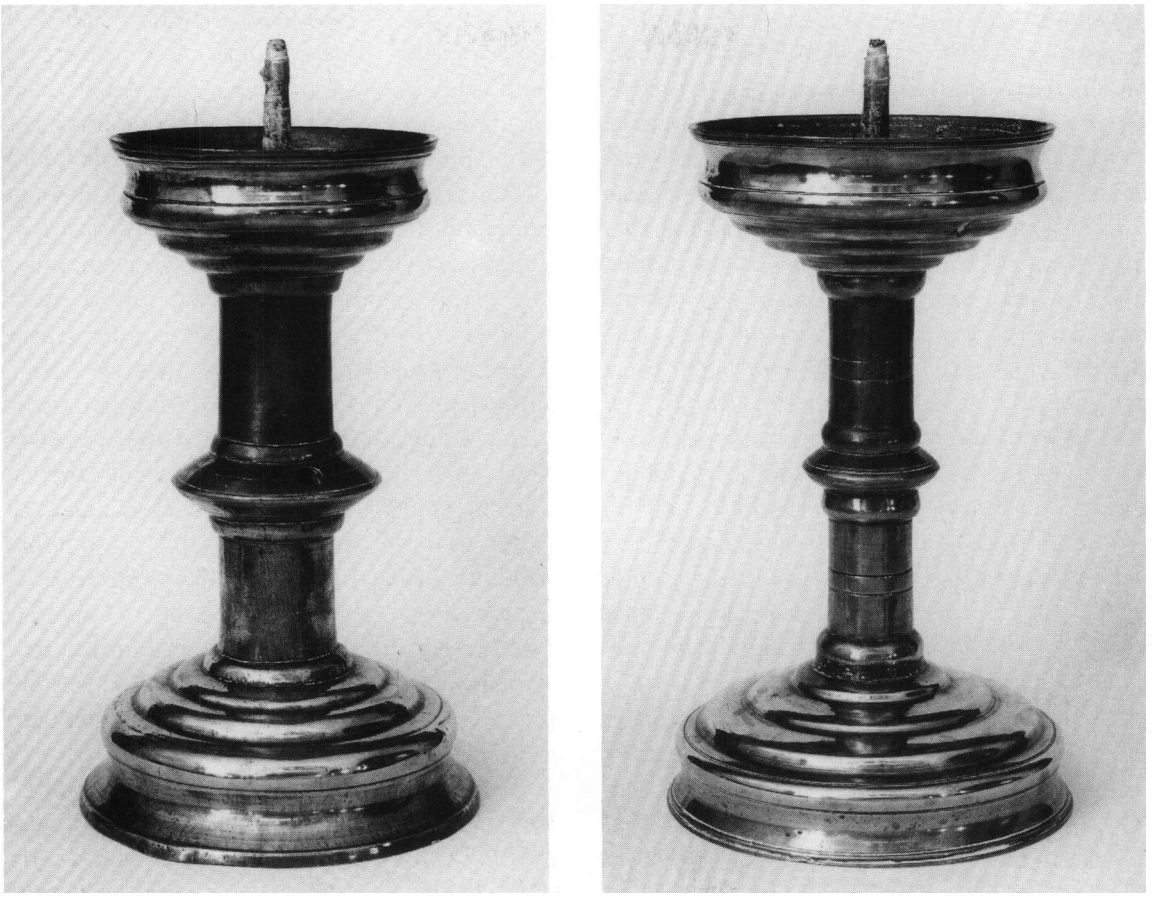

Fig. 45. Alterstager fra o. 1550, lidt forskellige i udformningen (s. 1830). NE fot. 1981.- *Altar candlesticks c. 1550, one slightly different in shape from the other.*

tilsvarende, men bedre bevaret tovstav ved mundingsranden, er fyldt op med cement. På kantens overside ses yngre, indhuggede initialer »WN« og »MN«. 1748[20] stod fonten i tårnrummet, hvor den ses på snittet fra 1880 (fig. 15c). Den lave forhøjning, hvorpå den er afbildet, må antages at være opbygget kort efter 1857, da synet ønskede kampestenene omkring fonten bortskaffet.[23] En af dem er efter al sandsynlighed den halvcirkulære sten, som nu ligger inden for døren fra våbenhuset, en placering, den også har på den plan, der udførtes sammen med snittet. Stenen har formentlig oprindelig været en del af et †*fontepodium* (sml. Mørkøv s. 798). Nu står fonten i midtskibet, syd for nordsidens tredje pille, hvortil den sandsynligvis flyttedes efter synets forslag 1889.[53] I hvert fald ses den her på et fotografi fra 1910.

Dåbsfad, 16-1700'rne, af messing, tvm. 52 cm. Glat og 5½ cm dybt. Fadet kan muligvis være det fontebækken af kobber, der nævnes i inventariet 1695,[70] da der almindeligvis ikke skelnes så nøje mellem kobber og messing. Det angives da at veje 6 pd., hvilket er i overensstemmelse med det eksisterende fads vægt.

Dåbskande, sandsynligvis anskaffet kort efter 1871,[53] af tin, af en ofte forekommende type, som bl.a. ses i Store Fuglede (s. 1623 med fig. 18). Under bunden stemplet L. Buntzen.[94]

Korbuekrucifiks (fig. 49), fra 1400'rnes slutning, opstillet på korbuebjælke sammen med Maria- og Johannesfigur.[95] Kristus hænger i skråt strakte arme med hovedet bøjet mod højre skulder, hvor to hårlokker falder ned; kindskægget er fremstillet med tilsvarende, parallelle lokker. Øjnene er halvt lukkede, næsen lang og

lige. Partierne omkring skuldrene og især halsen er usædvanlig grove (fig. 48); de strakte fingre understreger indtrykket af hændernes størrelse. Den hvælvede brystkasse har vunde i højre side; midjen er tydeligt markeret og fremhæves yderligere ved dybe lodrette indsnit i siderne. Det forholdsvis smalle lændeklæde har tætte folder, der brydes på midten af en snip, som kommer frem mellem lårene, mens en anden hænger langs med venstre hofte og når ned til knæene. Benene er magre, fødderne overlagte, højre øverst, med hudfolder omkring naglen. Flere af de karakteristiske træk, især udformningen af hals og midje, men også fodens hudfolder genfindes på krucifikserne i Øde Førslev og Fyrendal.[96]

Korstræet har korsblomster langs kanten[97] og for enderne firpas hvori evangelistsymboler med skriftbånd. Ved Kristi venstre hånd Markusløven, ved den højre Mattæusenglen, foroven Johannes' ørn og forneden Lukasoksen. I korsskæringen glat cirkelfelt og derover nyere(?) indskriftbånd hvorpå »Inri«. Den lodrette korsarm er tappet ned i bjælken og foroven støttet af en jernstang ført gennem hvælvet.

Sidefigurerne er rundt skårne med markering af klædedragten på ryggen; de står på et glat, næsten cirkulært fodstykke, som rager uden for korbuebjælken og ligesom korstræet er tappet ned i denne. Begges ansigter er fyldige, med lidt fremstående øjne. Maria (fig. 47) har foldet hænderne i bøn foran brystet. Hun er iklædt fodsid kjole og bærer derover en kappe, som holdes op under venstre arm, så den falder i v-formede, knækkede folder over hendes venstre ben, mens højre lades frit, og en spids sko stikker frem. Kappen er lagt over hovedlinet, som ved panden er forsynet med en plisseret kant.

Johannes (fig. 42) er også iført lang kjortel med lodrette folder, der forneden bøjer hen over fodstykket. En bred krave er ligesom kappen tydeligt angivet på figurens bagside. Kappen ligger på højre skulder og løftes op af højre hånd, som meget stift fører hen mod den bog, Johannes med venstre hånd støtter på maven. Det skulderlange hår ligger i tætte, regelmæssige krøller over hovedet.

Korbuebjælken er bemærkelsesværdig ved sin indskrift (jfr. fig. 72) der ikke som vanligt er udført i relief eller indskåret, eventuelt malet, men i gennembrudt arbejde, i ét med den omgivende ramme; denne er delt i to dele, ikke som det skulle forventes på midten, men lidt til højre

Fig. 46-48. 46. Simon af Kyrene fra Korsbæringen på altertavlens sydfløj, sml. fig. 39 (s. 1826). 47-48. Detaljer af Maria og Kristus fra korbuekrucifiksgruppen, sml. fig. 49 (s. 1831). NE fot. 1981. - *46. Simon of Cyrene from the Bearing of the Cross on the south wing of the altar-piece, cf. fig. 39. 47-48. Details of the Virgin Mary and Christ from the Rood group, cf. fig. 49.*

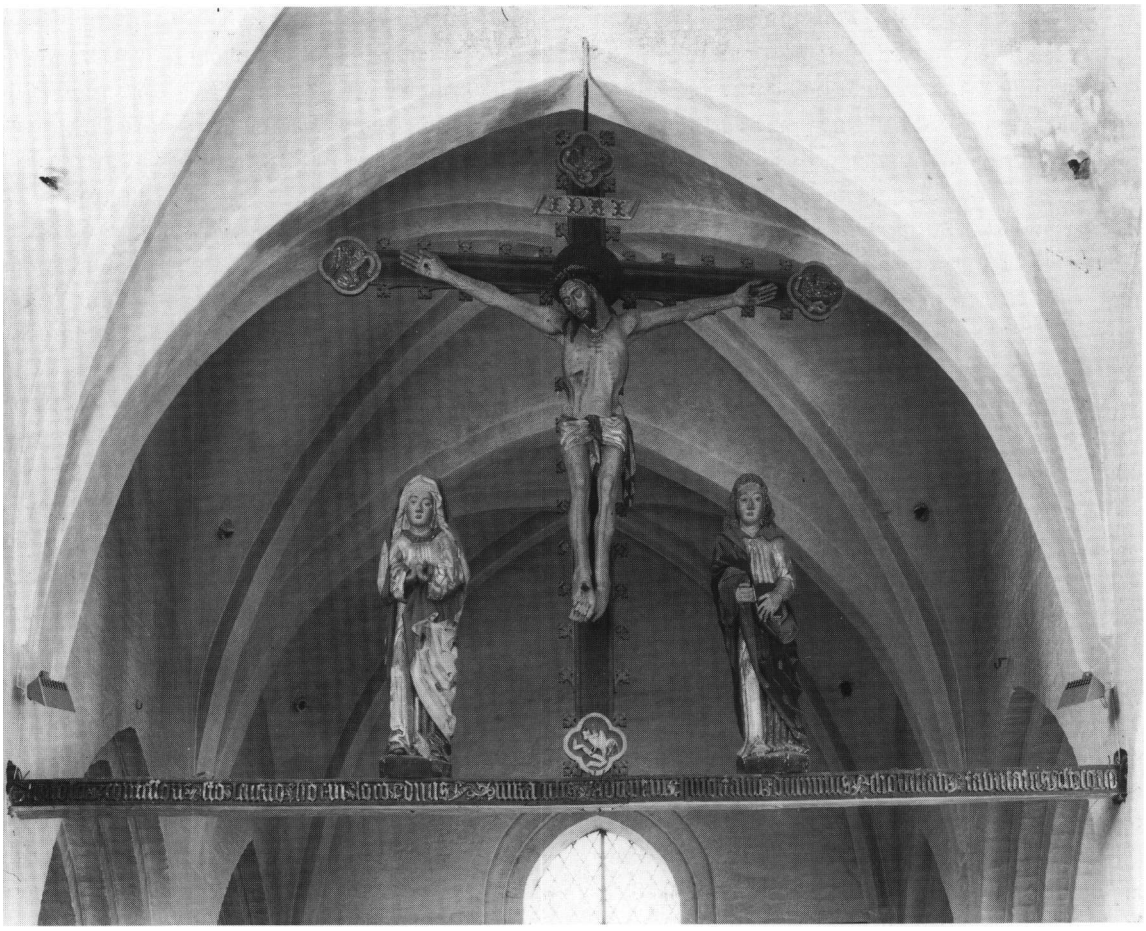

Fig. 49. Korbuekrucifiksgruppe fra o. 1500. Indskriften på bjælken fortæller, at det hellige legemes kor er bygget til ære for den herlige bekender S. Søren på grund af de på dette sted ved guddommelig førelse skete guddommelige mirakler til de dødeliges hjælp (s. 1831). NE fot. 1981. - *Rood with flanking figures c. 1500. The inscription on the Rood beam tells that the Corpus Christi chancel is built in honour of the glorious confessor St. Severin because of the miracles performed upon mortals in this place under divine guidance.*

(syd) for (sml. fig. 49). Såvel begyndelsen som afslutningen er ved den nuværende placering skjult i murpillernes huller. Indskriften på latin med minuskier oplyser: »Glorioso confessori s(anc)to severi(n)o hoc in loco divis miraculis ad opem mortaliu(m) divinitus chorus sa(n)ti fabricatus est cor(por)is ...« (Det hellige legemes kor er bygget til ære for den herlige bekender S. Søren på grund af de på dette sted ved guddommelig førelse skete guddommelige mirakler til de dødeliges hjælp ...).[98] En indskrift udskåret på samme måde og med lignende indhold finder man som afslutning foroven på baldakinen over korstolene i Roskilde domkirke.[99] Den medde-

ler også, til hvis ære koret dér er bygget, desuden af hvem og hvornår. Det forekommer således rimeligt, at forklaringen på den særprægede udformning af korbuebjælkens bogstaver er, at de oprindelig har hørt til korstolene. Teorien bekræftes af målene, idet afstanden fra nordvæggen til adskillelsen mellem indskriftens to dele er 294 cm svarende til, at der er ca. 3 m mellem de to vægpiller i nordsiden; det tilbageværende stykke med den uafsluttede indskrift måler 193 cm. Hvornår denne ændring er foretaget, vides ikke, men det kan være sket samtidig med, at man fjernede korstolenes rygpaneler. Tidspunktet herfor er dog heller ikke kendt.

1893 meddelte maler P. Rahbek, at han ved besøg i kirken havde fundet to af de meget smukke udskårne, malede bogstaver på gulvet, og at det ved eftersyn viste sig, at der manglede flere. Herefter aftegnede J. Kornerup indskriften, som allerede J. F. Fenger havde gengivet i Kirkehistoriske Samlinger 1853-56,[100] hvorpå de i alt ca. 15 løse, tre tommer høje bogstaver fæstnedes på deres rette plads, som fremgik af spor på bjælken. De manglende tilføjedes, hvorefter bjælken maledes 1898.[101]

Kristusfiguren har naturlig karnation, lændeklædet er forgyldt med blåt for. Korstræets evangelistsymboler står hvide på rød bund. Marias kjole er forgyldt, hovedlin og kappe hvide, sidstnævnte med rødt for. Johannes bærer ligeledes forgyldt kjortel, men kappen er brun med blåt for. Korbuebjælken fremtræder blå, mens rammelisterne er røde og bogstaverne forgyldte. 1973 sikredes de farveskaller, der var ved at falde af, med papir, men farvelaget var meget svært beskadiget.

Prædikestolen (fig. 51) med samtidig opgang og dør samt himmel er ifølge signaturen med reliefskårne versaler på et af topstykkerne udført af Lorentz Jørgensen 1647.[102] Stolen har syv fag med gammeltestamentlige fremstillinger i felterne, som adskilles af apostelhermer og ikke

Fig. 50. Topstykke nærmest væggen på prædikestolshimlen med Lorentz Jørgensens signatur, sml. fig. 51 (s. 1836). NE fot. 1981. - *Top ornament closest to the wall on the sounding-board over the pulpit, the ornament is signed by Lorentz Jørgensen, cf. fig. 51.*

værkstedets oftere benyttede dydehermer.[103] Andre apostle flankerer opgangens dør og adskiller panelets to glatte felter.

Opbygningen er tilpasset det store kirkerum; således har kurven foruden postamentet, hvis hjørner markeres af bøjler med diademhoved omkring et karnisformet led ovenover, også i de enkelte fag indskudt et glat fodstykke under de reliefskårne sceners indskriftkartouche. Svarende til postamentets er gesimsens hjørner markeret af bøjler, her med englehoved; de to midterste dog med våbenskjolde for Lorentz Jørgensens mæcen, lensmand Christopher Urne og hustruen, Sophie Lindenow. Han var 1645 forflyttet til Dragsholm fra Tranekær på Langeland; herfra fulgte billedskæreren med og bosatte sig først i Holbæk, senere i Kvanløse. Stolens underbaldakin har bøjler samlet omkring drueklase, mens himlens højere bøjler bærer en lille konsol, hvorpå står den velsignende Kristus.

Kurvens felter rummer arkader, hvis eneste bevarede arkitekturled er et listekapitæl hvorunder tandsnit; i øvrigt er de opløst i bruskværk med et af værkstedets karakteristiske englehoveder på slutstenens plads. Regnet fra opgangen forestiller scenerne: 1) Adams skabelse, 2) Evas skabelse af den sovende Adams ribben, 3) Herren viser Adam og Eva Kundskabens træ, 4) Syndefaldet, hvor Eva rækker Adam æblet, mens en påfugl strækker sig op efter en af de frugter, hun holder i den anden hånd; ved foden af træet sidder en abe, 5) Adam og Eva skjuler sig i havens buske, en liggende hjort udfylder pladsen under Gud Fader, som kommer til syne over træernes kroner, 6) Uddrivelsen af Paradis, englen med palmegren i højre hånd sidder i en sky, scenen indrammes af træer, 7) Efter Uddrivelsen arbejder Adam med at grave, Eva spinder på håndten.

Felterne adskilles som nævnt af apostelhermer med masker i bruskværk på skaftet og stiliseret bladværk bag figurernes hoved. Ikke alle lader sig identificere, da deres eneste attribut er en opslået bog. Nærmest opgangen står Filip med latinsk kors, de to følgende holder kun bog, derefter ses Thomas med vinkel, Judas Taddæus

Fig. 51. Prædikestol, ifølge reliefskåret indskrift på et af himlens topstykker, jfr. fig. 50, udført af Lorentz Jørgensen, 1647 (s. 1834). NE fot. 1981. - *Pulpit, according to the inscription carved in relief on the ornament above it, cf fig. 50, is the work of Lorentz Jørgensen, 1647.*

med kølle, Simon med sav, Mattæus med hellebard og Mattias med økse. Ved dørstolperne ses Andreas foran korset og med åben bog til den ene side, til den anden Peter med nøgle og på den indvendige side Jakob den yngre? med valkestok og åben bog, endelig mellem opgangspanelets to glatte felter Johannes holdende kalk.

Under kurvens glatte postamentfelter sidder små, bruskede hængestykker og lidt større under hjørnerne. Mellem storfelterne og gesimsen er indskudt en gennemløbende portalliste; bag de to ovenfor omtalte våbenskjolde ses skriftbånd, hvis reliefversaler henviser til: »H(r.) Christopher Wrne« og »F(ru) Sophia Lindenow«. Under håndlisten er anbragt en gennemløbende stiliseret bladbort.

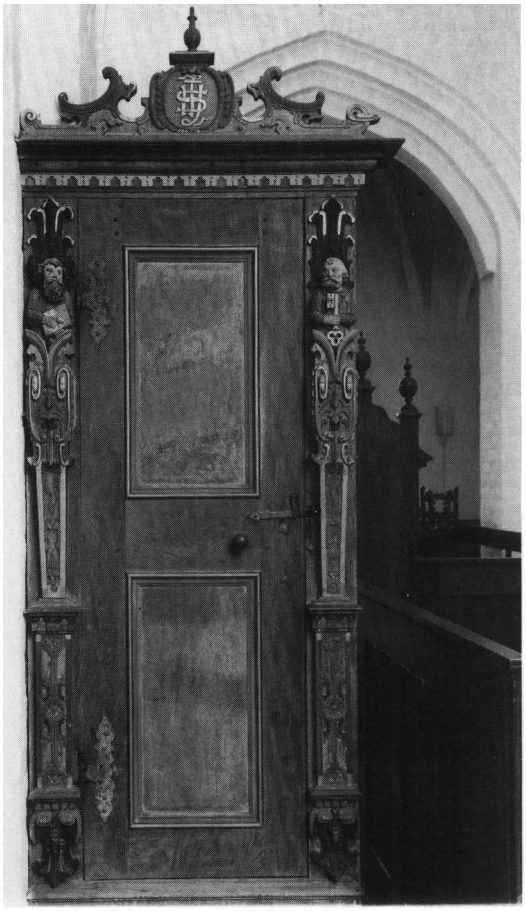

Fig. 52. Døren til prædikestolsopgangen. Karmens hermer forestiller Andreas og Peter (s. 1836). NE fot. 1981. - *Door leading to the pulpit stair.*

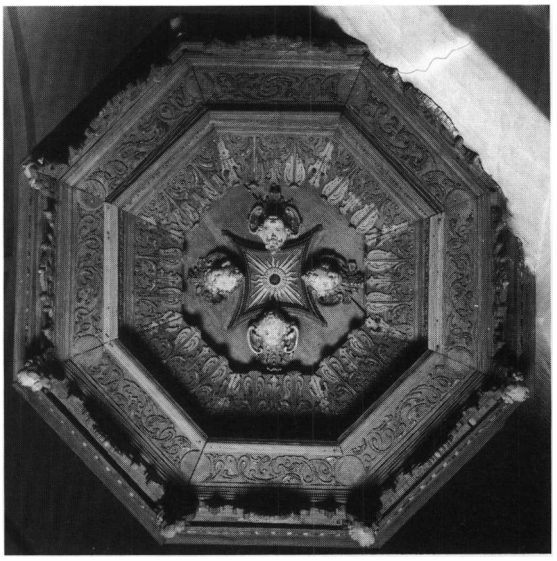

Fig. 53. Underside af prædikestolens himmel, sml. fig. 51 (s. 1836). NE fot. 1981. - *Underside of the sounding-board of the pulpit, cf. fig. 51.*

Den ottekantede himmel har bruskbarokke topstykker hvorimellem hjørnespir endende i flammer;[104] i det midterste ses Christian 4. s kronede monogram, på det vestligste, nærmest væggen, findes den reliefskårne signatur (fig. 50) med versaler på latin: »Lorentz Iories inf(!)en(it) et fecit« (Lorentz Jørgensen udtænkte og gjorde). Skemaet for stolens udformning er dog ikke nyt, selv om billedskæreren har afpasset den til rummet. Nok er den en af de første, Lorentz Jørgensens værksted har stået for, men den svarer i høj grad til læremesteren Hans Gudewerths arbejder.[105] Otte bøjler samles under ottekantet konsol, hvor Kristus står med højre hånd løftet velsignende og med verdenskuglen i den vestre. Himlens underside (fig. 53) udmærker sig ved sine reliefskårne dekorationer, hvori indgår fire englehoveder omkring strålesol, sml. Store Tåstrup og Hjembæk (s. 335 og 700), der ligeledes er opbygget som en illustration af Johannes' syn på Patmos (Åb. 1,12f.).

Døren (fig. 52) til opgangen flugter næsten med sydsiden af den pille, som stolen står ved, og trappen følger pillens østside. Selve dørfløjen har to glatte, rektangulære, profillisteindram-

mede fyldinger og oprindeligt *klinkefald* og hængsler; karmens hermer er omtalt sammen med kurvens. Topstykkets kartouche rummer Jesumonogram på begge sider.

Stolen står med en forholdsvis velbevaret oprindelig, partiel staffering med oliefarver på overordentlig tynd kridtgrund. Indskrifterne er med forgyldt fraktur på sort bund, i postamentet: »I Skulle Giøre Efter/ Ordet oc Icke alleniste/ Høre det, med hvilcket/ I bedrage Eder self iac. I/ Salige ere De som/ Høre Guds Ord/ Oc bevare det LVC. II« og i gesimsfrisens felter: »Bedrer eder oc troer evangelio mar. 1./ Om Iesu vidne Alle/ Propheter at alle/ De som tro/ Pa(a) han(n)em ved hans/ nafn hafuer syndernis/ forladelse, Act. 10«. I kartoucherne i kurvens felter refererer indskrifterne til de reliefskårne scener ovenover begyndende med Adams skabelse: 1) »Gen. 1. v. 26. Lader os giøre et menniske Til vort Billede«, 2) »Gen. 2. v. 18. Ieg vil Giøre Hannem En medhielp.«, 3) »Gen. 2. v. 17. Hvilcken Dag du æder Deraf Skalt du døe«, 4) »Gen. 3. v. 7, Da oplodes deris øyen at de vaare nøgne«, 5) »Gen. 3. v. 10. Ieg Hørde din røst oc fryctede thi skiulte ieg mig«, 6) »Gen. 3. 24. Gud sette cherubim, at være veien Til Lifsens træ«, 7) »Gen. 3. 19. I dit ansictis Sued. Skal du æde brød«, og på himlen: »Raab Høit Spar icke (din Strube)/ Opløft Din Røst som en Basune oc kundgiør/ Mit Folck Deris ofver/ Trædeise ES. 58 [,1] Væ(!) mig/ om ieg icke prædicker/ Euangelium 1029«. Opstillet ved fjerde pille i syd.

†*Prædikestol.* I skibets sydmur ses spor, som antyder tilstedeværelsen af en udvendig prædikestol, se s. 1810.

Stoleværkets ældste gavle stammer fra midten af 1500'rne;[106] også 16- og 1800'rne er repræsenteret, selv om kun et lille antal af de talrige ældre stole, som har stået i kirken, er i behold. 1716-17 blev således 97 repareret. Den oprindelige indretning med åbne rygstød er bibeholdt. Sæderne er fornyet og fremtræder nu bredere end fra begyndelsen, muligvis samtidig med denne ændring er dørene fjernet.[107] Stolene er opstillet i blokke flankerende midtgangen, men afbrudt af pillerne; bænkene vest for indgangsdøren anskaffedes i sidste halvdel af forrige århundrede.

1) De ældste stole (fig. 54, 55a) er antagelig udført omkring eller kort efter midten af 1500'rne, jfr. gavle i Højby (Ods hrd.) hvoraf en med årstal 1555 og degnestolen fra 1557 i Ågerup (s. 269 med fig. 26). De er af varierende bredde, fra 20 til 33 cm. To har foroven på den glatte gavl et udsparet cirkelfelt hvori roset eller karvesnitsmønster; andre to har et felt med udsparet stavværk, og endelig er den sidste og smalleste helt glat. Alle afsluttes med hjørnespir, som enten er snoede eller glatte med forskelligt formede udsparede felter. Derimellem ses fiale med korsblomst, en primitivt skåret herme eller en form for bladmønster.

2) 1560-90'erne. Fire gavle med fladsnit i variererede geometriske mønstre (fig. 55b-c).[108] Den øvre afslutning er enten formet som et cirkel-

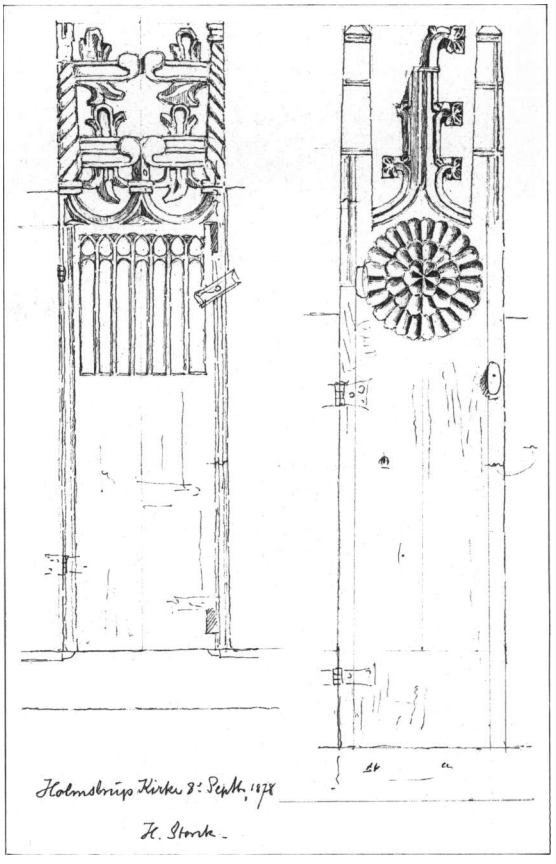

Fig. 54. Stolegavle nr. 1 fra 1550'erne, sml. fig. 55a (s. 1837). Tegning af H. Storck 1878. NM2. - *Benchends no. i from the 1550s, cf. fig. 55a.*

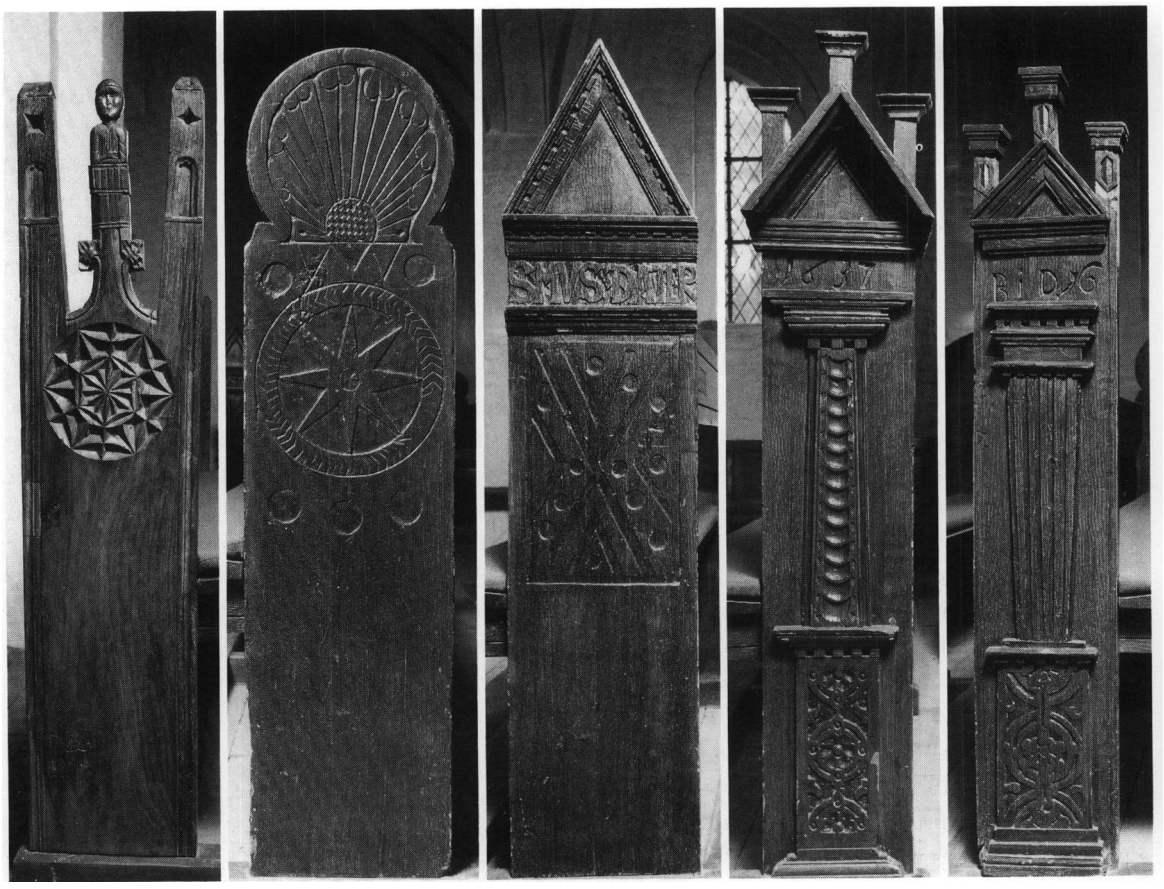

Fig. 55a-e. Stolegavle. a. Nr. 1 fra 1550'erne, sml. fig. 54 (s. 1837). b-c. Nr. 2 fra 1560-90'erne (s. 1837). d-e. Nr. 3 fra 1637 (s. 1838). NE fot. 1981. - *Bench-ends. a. No. 1 from the 1550s, cf. fig. 54. b-c. No. 2 from the 1560-90s. d-e. No. 3 from 1637.*

udsnit eller for to gavles vedkommende som en trekantgavl. I sidste tilfælde er der under gavlen en frise med reliefskårne versaler, som anfører ejerindens navn: »Dorite Ra/smvsdater«. I forbindelse med en undersøgelse 1885 fremkaldt af kirkens ønske om fornyelse af stolene omtaler Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring (Nationalmuseet) sammen med disse to gavle en senere bortkommet †låge.

I de næsten cirkulære endestykker er indridset linjer, der minder om den fra jævnaldrende gavle kendte muslingeskaldekoration (se f.eks. en oversavet i Butterup s. 77, fig. 19). Geometriske mønstre udført i fladsnit ses på stolegavle og paneler eller prædikestole spredt over Sjælland, eksempelvis stolegavle i Kirke Helsinge, Sigersted, Haslev og en dørfløj i Høm.[109]

3) Med indskåret årstal 1637 (fig. 55d), en datering, der ud fra stilistiske kriterier meget vel kan være forfærdigelsesåret, sml. præstestol i Fodby.[110] På en tilsvarende gavl læses initialerne ARD; disse to gavle har et højt postament smykket af kassetteværk hvorover en pålagt pilaster, der smalner opefter; over et profilkapitæl, hvori indgår tandsnitliste, ses i frisen de ovenomtalte initialer samt årstal. Øverst trekantgavl med tre toptinder.

Yderligere to gavle er udført efter samme skema, dog smalner pilastrene her nedefter; desuden er den bredere og kanneleret. I gesimsen er, muligvis sekundært, indskåret henholdsvis »BID 16« (fig. 55e) og »MOD 64«.

4) Fra 1885-88,[111] beslægtet med stole tegnet af arkitekt Christian Hansen til bl.a. Holbæk

S. Nikolaj kirke 1868, jfr. også Store Taastrup og Havrebjerg.[112] Gavlene har spærformet afdækning og derunder spidsbuet felt hvori lille roset foroven. I modsætning til de nævnte stole har armlænene ingen udsmykning. For nærværende findes 6 korte og 12 lange, egetræsmalede opstillet i skibets vestende og i sideskibene.

Om stolenes tilstand i de senere århundreder haves følgende arkivalske oplysninger: 1716 var de rådne, løse og ganske ubrugelige, hvorfor der indkøbtes materialer til deres forbedring.[26] Arbejdet, som omfattede 97 stole, skulle udføres af snedker Mogens Høyberg fra Kalundborg. Næste år fik snedker Just Henrich Ruedmuller betaling for hængsler, søm og andet dertil. 1748 oplyses, at kirken har tre gange og fire rader stole,[20] formentlig to i midtskibet og en i hver af sideskibene. 1842 trængte adskillige døre ved stolene til at blive gået efter, så at de kunne lukkes, og de følgende år var det sæderne, der havde behov for reparation eller fornyelse.[23] Denne synes først gennemført 1885, da det i forbindelse med forslag til stolenes nyopstilling bemærkes, at de smalle, særdeles umagelige sæder, de stejle rygge, de plumpe jernbeslag og uregelmæssigheder i anbringelsesmåden samt i højden berettiger en fornyelse.

Inden fornyelsen besigtigedes stolene; deres udseende og tilstand blev noteret, og der tegnedes en skitse af opstillingen. Heraf fremgår, at de ovenfor beskrevne ældre stole stod i fjerde og hovedsagelig femte fag. De øvrige *†stole* skønnedes uden arkæologisk eller kunsthistorisk interesse og mentes at stamme fra slutningen af 1700'rne. Alle var strøgne med en hvidblå farve fra samme tid eller begyndelsen af 1800'rne.

Ud for indgangsdøren afsluttedes nordsidens vestre stolerække med et *†panel,* som ifølge beskrivelsen må formodes at være udført o. 1600. Det bar følgende indskrift, vistnok med versaler: »Den(n)e stol hafvr de tvend gvdfrytig mend Ped(e)r Ped(e)rsøn oc Ped(e)r Nilsøn b(e)kosted i Holmstrvp i Akselholm«.

Korstole (fig. 56 og 57), fra o. 1500. I alt ti stole, fem i nord og fem i syd er opstillet i koret imellem de to østligste pillepar, på hver sin side af altertavlen, vinkelret på denne. Af stolenes overbygning, som har dannet væg mod sideskibene, er intet bevaret, men en rille i dækplankerne antyder tilstedeværelsen. Stoleryggenes nuværende øvre afslutning stammer hovedsagelig fra ny tid. De to pulte har delvis oprindelige gavle, og det ene pultbræt er ligeledes gammelt, mens resten er fornyet.

Stolene, der står på et forhøjet plankegulv, hvoraf halvdelen af nordsidens stammer fra 1800'rne, er opbygget efter den almindelige model kendt fra f.eks. Roskilde og Skælskør.[113] De har gennemløbende dækplanker med fremspring over svungne armlæn beregnet til at støtte albuerne på, når gudstjenesten krævede, at kannikerne stod op. Til samme formål er der under sæderne anbragt konsoller (misericordier) formet som mandshoveder af forskelligt udseende. Vangerne har kvartcirkulære udsparinger til klapsæderne; herunder er der i forkanten et reliefskåret firblad og længere nede en ottekantet søjle. En tilsvarende bærer dækpladen; bag søjlerne findes en udskæring, og bag den øverste

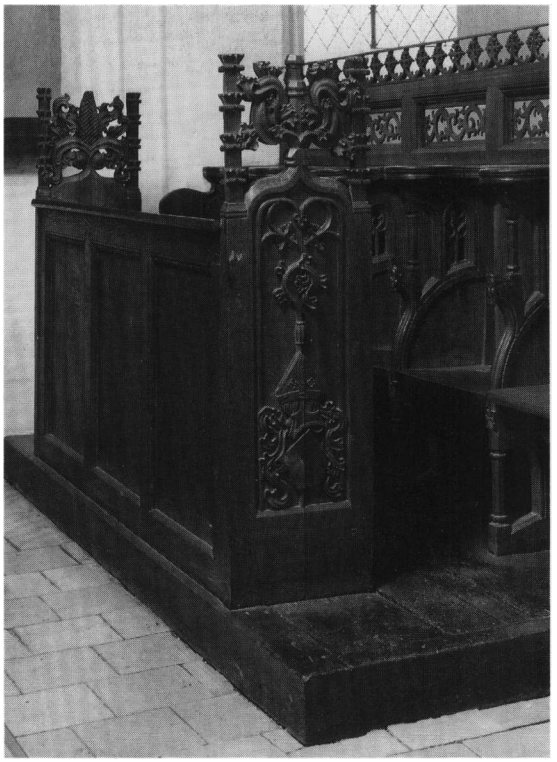

Fig. 56. Korstole i sydsiden (s. 1839). NE fot. 1981. - *Choir stalls on the south side.*

Fig. 57. Korstole i nordsiden (s. 1839). NE fot. 1981. - *Choir stalls on the north side.*

Fig. 58. Detaljer af korstole, sml. fig. 57. Håndstøtter formet som hoveder (s. 1839). NE fot. 1981. - *Details of the choir stalls, cf. fig. 57. Hand rests in the shape of heads.*

er der yderligere én formet som et vindue hvori grenværk. Under den øvre søjle er forkanten trukket frem som håndstøtte i form af hoveder (fig. 58). - Over ryglænenes dækplader sidder nu for størstedelen nyere, udsavet løvværk i fem felter svarende til stolenes antal; heraf er to i nord og to i syd gamle.

Det bør noteres, at den østligste stol i begge sider er smallere end resten - et forhold, som tydeligvis ikke er oprindeligt. Det skyldes muligvis, at stolene var beregnet til at stå et fag længere mod vest, hvor målene passer, dersom alle fem stole var lige brede. Den afvigende udformning af de tre østligste pillepar synes at bekræfte formodningen om et, i hvert fald fra begyndelsen planlagt større kor.

Pultene er sammensat af dele fra meget forskellig tid, idet omtrent halvdelen af to af gavlene og det ene pultbræt er udført i senmiddelalderen, mens resten er af nyere dato, enten stammende fra stolenes nyopstilling og delvise fornyelse i 1880'erne eller fra begyndelsen af samme århundrede. På den tidligere omtalte skitse (fig. 73) er kun markeret den endnu eksisterende pult i syd, hvis ælde fremgår af adskillige indskårne initialer og årstal (fig. 74) hvoriblandt »Io(h)annes Christophori Cimb: anno 1607«, »anno 1628 H Pavlvs Olai«, »Hans Iørgensen R 1643 3 May« og »L: B: 1783«. Den glatte gavl i øst og forpanelet er nye, men podiet, hvorpå pulten og stolene står, er gammelt. Det gælder også halvdelen af gavlen i vest, hvorom det i skrivelse til ministeriet hedder, at den kunne suppleres, hvilket også er sket. Samme forhold gælder vestgavlen på pulten i nord, men her er pultbrættet som nævnt nyt. De to våbener på gavlene er forskellige i fremstillingsmåden ved, at det i sydsiden er malet, mens nordsidens er reliefskåret. Selv om stafferingen kun i begrænset omfang er bevaret, synes våbenerne at kunne henføres til to Roskildebisper: Mod syd Johan Jepsen Ravensberg (†1512) og mod nord hans efterfølger, Lage Urne.

Skriftestol (fig. 59), fra 1717, forarbejdet af snedker Just Henrich Ruedmuller.[26] Stolen er 200 cm høj, 125 bred og 115 dyb. Forsidens låge, med oprindelige *bukkehornsbeslag,* flankeres af kannelerede, toskanske pilastre og har to fyldinger, den øverste med udsavede mønstre, som genfindes i sidepanelernes tilsvarende fyldinger; derunder har de hver to glatte rektangulære. Over glat gesims en udkraget kronliste. Stolen er malet med en lys grå farve og står i koret, bag altertavlen, op ad østvæggen. 1905 betegnet gammel og brøstfældig.[25] Det er usikkert, om det er samme stol for præsten, der 1832 stod i koret og beskrives som meget smagløs og vansirende.[114]

†*Møbler i sakristiet.* 1647 nævnes et bord med bordkiste udi, og i 1690'erne et lille gammelt bord i sakristiet.[14]

En *herskabsstol* er i slutningen af 1800'rne indrettet øst for prædikestolen.[115] Dens to gavle ud mod midtergangen har trekanttopstykker med tinder hvorpå drejede spir; i felterne ses friherrekroner, i frisen våbener for henholdsvis Adeler og de Falsen (antagelig for Frederik Herman Christian de Falsen baron Zypthen-Adeler, der fra 1878 til 1908 ejede Dragsholm, hvorunder

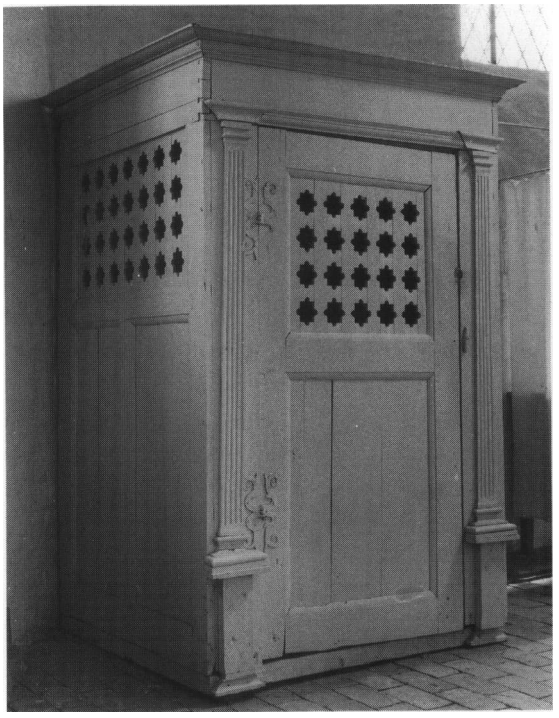

Fig. 59. Skriftestol fra 1717, udført af Just Henrich Ruedmuller (s. 1841). NE fot. 1981. - *Confessional from 1717 executed by Just Henrich Ruedmuller.*

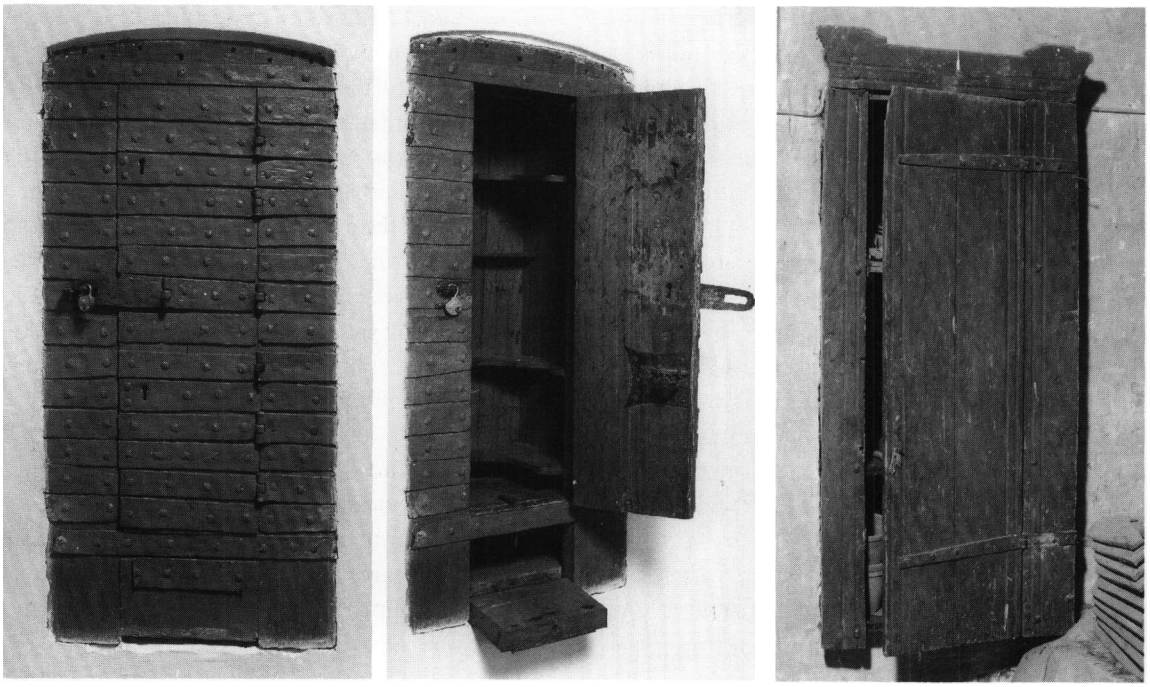

Fig. 60a-c. Vægskabe. a-b. Skab i søndre sideskibs blændede præstedør, vist i lukket og åben stand. Bemærk det hemmelige rum i bunden (s. 1842). NE fot. 1981. c. Skab i niche i sakristiets nordvæg (s. 1842). HJ fot. 1988. - *Wall cupboards, a-b. Cupboard in the walled up priest's door in the south side aisle, shown both closed and open. Notice the secret compartment in the bottom. c. Cupboard in a niche in the north wall of the sacristy.*

kirken hørte). Mellem gavlene to låger med fyldinger. Stolen står mørkbejdset, bænke og panel dog med mørk egetræsmaling.

†*Herskabspulpitur.* 1818 noterede synet, at trappen op til den Kattrupgård tilhørende stol var aldeles borte,[57] og endnu 1841 synes den at mangle, siden den udvendige dør til samme stol burde forsynes med forsvarlig lås og lukke. Da den ikke benyttedes af ejeren og skæmmede kirken, ønskedes den 1845 fjernet, hvilket dog først skete 1849, hvorefter et vindue indsattes i stedet for døren.[23] En affasning i den yderste fals i nordmurens andet vindue fra øst antyder, at døren har haft sin plads her. Stolens placering har således været over for prædikestolen som beskrevet af I. H. Larsen 1832.[114]

Skabe. 1) (Fig. 60a), fra 15-1600'rne, indrettet i den tilmurede præstedør i skibets sydvæg, andet fag fra øst. Forsiden, 130x63 cm, er i plan med tilmuringen og dækket af tætsiddende vandrette jernbånd, der synes at følge skabets sider, som det kendes fra skabe, der er fjernet fra deres oprindelige indbyggede plads i væggen, eksempelvis Raklev (s. 1395, fig. 26).

De to midterste af fire lodrette planker fungerer som låge. I skabets bund er indrettet et hemmeligt rum, tilgængeligt når lågen åbnes (fig. 60b). I det indre findes fire hylder med udsavning på midten af den slags, der kendes fra verdslige skabe.[116] På lågens inderside sidder oprindelig *lås* bag det nederste nøglehul. Skabet står med gullig egetræsmaling.

Udformningen stemmer overens med beskrivelsen i præsteindberetningen 1748 af et skab i sakristiet, der brugtes til opbevaring af altertøjet (kalk og disk).[117] Der kan i hvert fald ikke være tale om det skab, der nu er indrettet i en af sakristiets nicher (sml. nedenfor), hvorefter den mulighed må overvejes, at skabet er flyttet fra sakristiet til sin nuværende plads.

2) (Fig. 60c), fra 16-1700'rne, af fyr, indrettet i en vægniche i sakristiets nordvæg, øst for døren, 138x67 cm, inkluderet et par centimeters fremspring i begge sider. Lågen består af to

planker holdt sammen af to gangjern på forsiden. Såvel lågen som de to ramtræer har hver to hulkele langs de lodrette kanter; tilsvarende ses på den vandrette plankeafdækning foroven. Midt i lågens ene side er indfældet en træklods, hvor en †lås har siddet.

Skabet er muligvis indsat i nichen, efter at skab nr. 1 flyttedes til sin nuværende plads i skibet (s. d.).

Pengeblokken (fig. 61), fra 15-1600'rne, er hugget i én blok; den er ca. 75 cm høj og 36x30 cm foroven over de tre frie siders affasning. Der er pengeslids i det jerndækkede låg og låge i forsiden. Fem vandrette jernbånd løber rundt om blokken; desuden ses nederst på forsiden resterne af endnu et. Af disse har det øverste og det nederste hver en øsken på forsiden til en †jernstang, som har sikret lågen sammen med de hængelåse, der hørte til de to øskener på siden i næstøverste og næstnederste bånd. Meget lys grå med sorte jernbånd. Opstillet ved sydsiden af nordrækkens femte pille.

Pengebøsser. 1) O.1860,[118] af messing, 20 cm høj, klokkeformet, med pengetragt i toppen. 2) Fra 1900'rne, af messing, cirkulær, med drevet græsk kors på forsiden og pengetragt foroven.

Dørfløje. 1) (Fig. 62), fra o. 1500, sammensat af tre planker, der er profileret ved sammenstødene og holdt sammen af to revler og to nye gangjern. I tårnets mellemstokværk, ind til skibets loft, med rester af sort maling på siden mod tårnrummet.

2) (Fig. 64), fra o. 1500, næsten identisk med en nu forsvunden dør til sakristiet. De er beslægtet med en dørfløj i Drøsselbjerg fra 1489 og en enklere udformet i Hammer kirke på Sydsjælland.[119] Karvsnitsskæringerne foroven genfindes i princippet på en dør i Kirkerup, som yderligere er dekoreret forneden. Døren er sammensat af fem lodrette planker, som på den side,

Fig. 61. Pengeblok fra 15-1600'rne, set forfra og bagfra (s. 1843). NE fot. 1981. - *Alms post i6th/17th century seen from the front and back.*

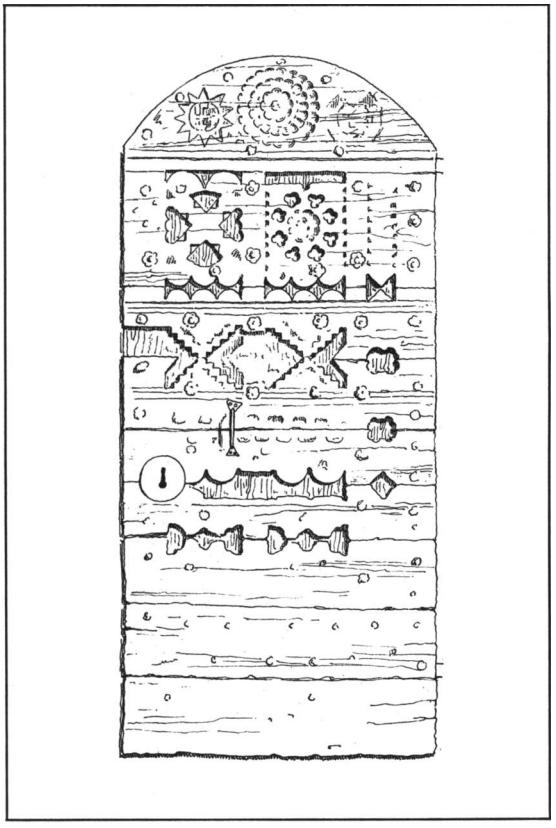

Fig. 62-63. Dørfløje. 62. Nr. 1 i åbningen fra tårnets mellemstokværk til skibets loft, formodentlig fra opførelsestidspunktet (s. 1843). HJ fot. 1988. 63. Nr. 3 fra 1500'rne. Indgangsdør til våbenhuset (s. 1844). 1:25. Tegning af H. Storck 1878, gengivet efter Ældre Nordisk Architektur, III. Række. - *Doors. 62. No. 1. between the second storey of the tower and the loft above the nave, presumably part of the original fabric of the nave. 63. No. 3. dating from the 1500s. Entrance to the porch.*

der vender mod skibet har to affasede revler hvorimellem kryds. På ydersiden er der oven på to gangjern pålagt rammeværk bestående af lodrette ramstykker og imellem dem diagonalt stillede eller vandrette stykker dekoreret med store sømhoveder. I det øvre bræt, som er afpasset efter døråbningen, er huljernssnit formet som rosetter. På ydersiden snoet *dørring,* af jern, på indersiden klinkefald. I skibets norddør.

3) (Fig. 63), fra 1500'rne. Den store dør består af fire lodrette planker, som på indersiden holdes sammen af to revler med kryds imellem. På ydersiden er slået ni vandrette planker, den øvre afpasset efter døråbningen og forsynet med tre meget vejrbidte, nu næsten helt borttærede karvsnitsrosetter og huljernsstik. Resten af plankerne har forskelligt formede udskæringer og er desuden forsynet med sømhoveder, som på dørens bagside er bøjet om. Her sidder også en stor lås, hvis *låsehus* af træ er formet som en firkantet planke, hvori »kører« en jernstang. På ydersiden glat, cirkulært nøgleblik af jern og et spinkelt håndgreb. På indersiden er døren brunmalet, udvendig står den ubehandlet. Indgangsdør til våbenhuset.

4) 17-1800'rne,[120] på ydersiden flammeret omkring rudestillet kvadrat, indvendig forsynet med glat beklædning fra 1900'rne. Udvendig rødmalet, indvendig lakeret. I skibets syddør (sml. fig. 20), ude af brug.

5) Muligvis fra 1839, da en ny tårndør anskaffedes.[23] Rødmalet.

6) Formentlig fra 1891.[52] Rødmalet. Til sakristiet.

†*Dørfløj* (fig. 65a), jævnaldrende med nr. 2, kendt fra tegning af Storck, hvoraf fremgår, at den var forsynet med lignende, men enklere rammeværk, idet der mellem fem lodrette ramtræer kun sås diagonaltstillede og ingen vandrette stykker. Dørfløjen, der sad i åbningen mellem kor og sakristi indtil 1891, syntes allerede 1910 at være forsvundet fra kirken. Samtidig †*dørring* se fig. 65b.

Orgel, bygget o. 1927-28 af Th. Frobenius & Co., København.[121] Otte stemmer og én transmission, ét manual og pedal. Disposition: Manual: Bordun 16', Principal 8', *Rørfløjte 8', *Salicional 8', *Celeste 8', Octav 4', *Traversfløjte 4', Octav 2'; oktavkoppel, svelle for de med * mærkede stemmer. Pedal: Subbas 16' (transmission). Tutti. Pneumatisk aktion, keglevindlader. I kirkens vestende; af hensyn til vestvinduet er instrumentet opbygget i to huse langs sidevæggene. Facaderne, vendt mod midtergangen, har attrappiber af sølvbronzeret zink.

Salmenummertavler, fra o. 1910,[122] med vinkel-

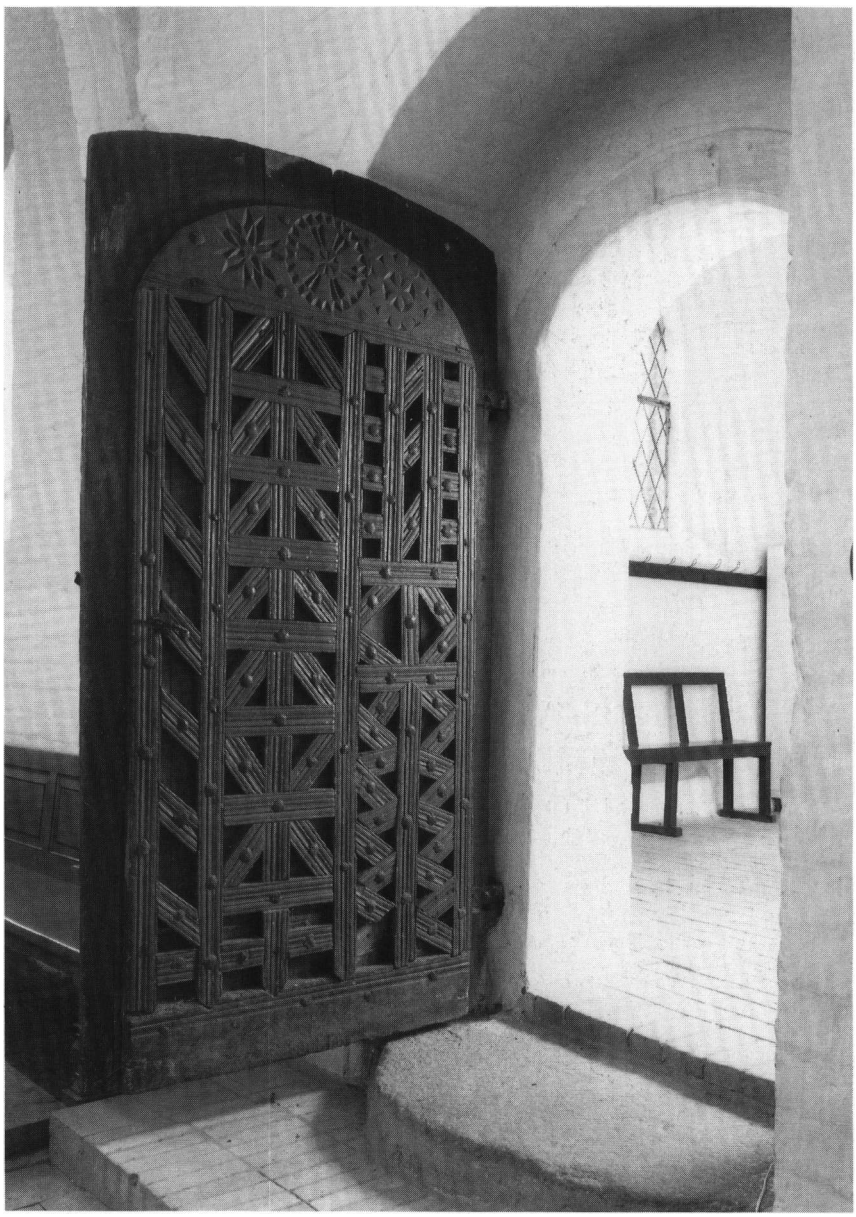

Fig. 64. Dørfløj nr. 2, mellem våbenhus og skib (s. 1843). NE fot. 1981. - *Door no. 2 between the porch and the nave.*

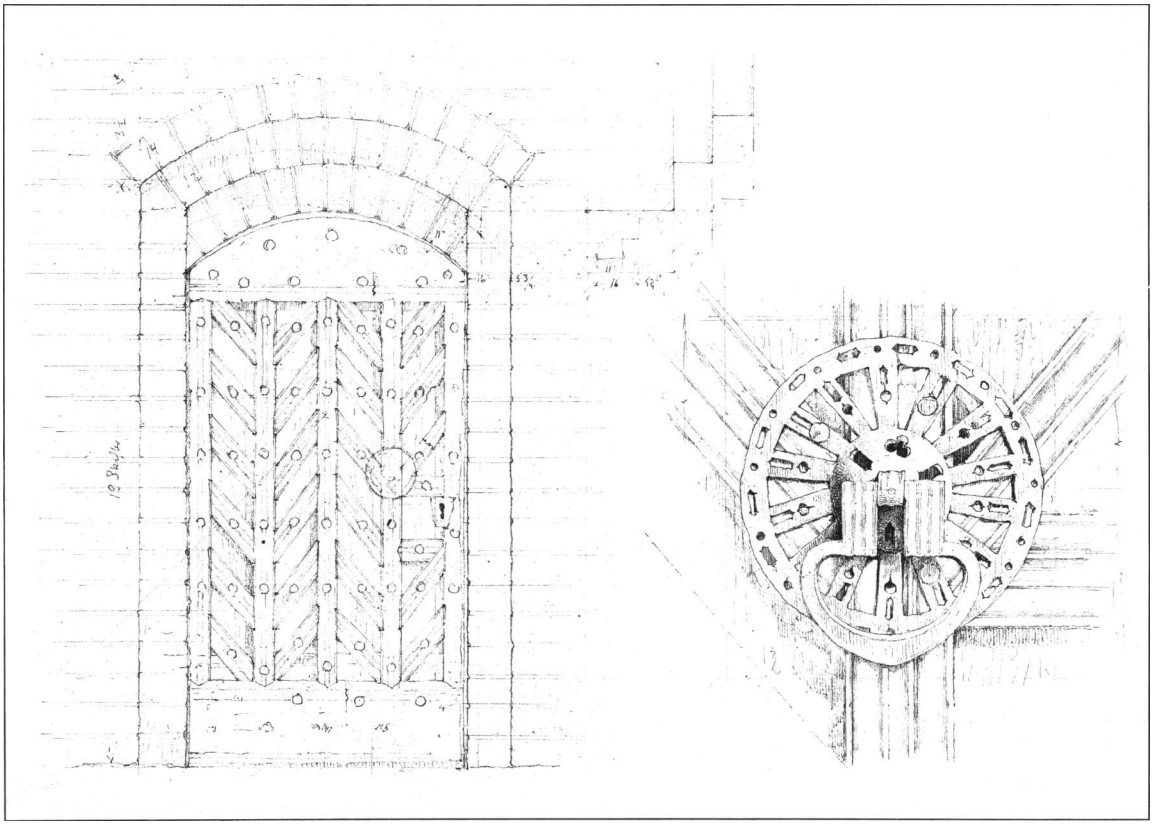

Fig. 65a-b. †Dørfløj mellem kor og sakristi, a. Helhed mod kirken (s. 1845). 1:25. b. Detalje med †dørring (s. 1845). 1:5. Tegninger af H. Storck 1878. NM2. - †Door *between the chancel and the sacristy. a. Facade towards the church. b. Detail showing †door ring.*

formet afslutning foroven og forneden en lille kasse inddelt i rum til numrene, som er af metal. Sortlakerede med gylden frakturindskrift: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«. Fra ældre fotografier kendes enkle tavler med buetunge foroven og hvidmalet frakturindskrift som de nyeres.

Kirken oplyses af *lampetter* på vægge og piller. †*Petroleumshcengelamper* var 1899 ophængt i arkaderne (jfr. fig. 35).[25]

Seks *hatteknager,* tildannet af afbarkede grene. 1) I den ene indridset sammenskrevne initialer og årstal: »Anno MHS (eller HMS) 1710«. Rødmalet med cirkler konstrueret med en passer, hvis huller og cirkelslag står lyse. På sydsiden af femte pille i syd. 2-6) Af de udaterede sidder to på sydsiden af tredje og fjerde pille, mens de tre sidste er anbragt på sydvæggen.

Tårnur, formentlig fra slutningen af 16- eller 1700'rne, af smedejern, samlet med kiler (højde 72 cm, længde 98 cm, bredde 44 cm). De fire hjørnestivere er forlænget nedefter som udadbøjede ben. Foroven har der været pyntebøjler, formodentlig som spiraler, men de er næsten helt fjernede. De vandrette stivere er profilerede ved enderne. I en af disse et stempel, stammende fra smeltehytten.

Gangværk med timeslagværk, kvarterslagværk mangler nu. Gangen sidder i midten af rammen, de to slagværker i hver sin ende, med akslerne vinkelret på gangværket. Stokkedrev overalt i det oprindelige værk. Trævalser med hesteskoformede spærværker. Lodder af bly. Optræksudvekslinger. Gangværket har mellemhjul og ganghjul med hagegang. Langt jernpendul (ca. 3,30) med linse. Slagværket har kon-

ventionel udløsning med ikke mindre end 16 hammerløftestifter, samt et ekstra hjul, hvorpå vindfanget er anbragt.

Da uret mangler kvarterslagværk - der findes ingen kvarterklokke i kirken - og i øvrigt nu er anbragt på en yderst akavet måde, må man formode, at det har stået et andet sted, sandsynligvis på Dragsholm slot (jfr. s. 1790), hvor der fra gammel tid haves både time- og kvarterklokke. Det nuværende 8-døgnsur dér blev opsat 1856 af tårnurmager A. Funch, som samarbejdede med Louv, hvis navn er malet i urhuset i Holmstrup: »26 Maj 1857 P. C. Louv«.[123] Det gamle værk fra Dragsholm er da blevet flyttet til Holmstrup.

Urhus i øvre mellemstokværk, ved sydmuren, lige ud for urskiven.

Kirkeejeren ønskede 1870-71 at nedtage uret, men det forblev på sin plads til trods for at »der nu i alle gårde og huse er stueure og enhver gårdmand, husmand og karl ejer et lommeur. Sognerådet ønsker tårnuret bevaret til at stille de mange små ure efter«.[80]

Et †*slagur* nævnes tidligst 1647.[14] Det havde også en klokke nede i kirkerummet (1748).[20] Uret gik kun mådeligt, og 1855 skønnes det ubrugeligt.[124]

Urskiven (fig. 66) er firkantet med hvid bund og sorte romertal og med timeviser (»stiv viser«), Den har tidligere haft inddelinger i 2 gange 12 timer.[114] I sviklerne anes årstallet 1856 under den hvide maling.

Klokke (fig. 67), fra 1793. Tvm. 115 cm. Ifølge indskrift med reliefversaler »Forferdiget af H. C. Gamst i Kiøbenhavn bekostet omstøbt af baron Friderich Adeler 1793«. Over indskriften og på slagkanten ses bladborter, på slagkanten desuden profillister.[123] Ophængt i slyngebom.

**Klokke?* Fra o. 1500, uden indskrift eller dekoration. Af Uldall[126] tilskrevet Oluf Kegge. Ifølge samme forfatter siges klokken at være ført fra S. Sørens kirke i Holmstrup til dens nuværende plads i Hørve (Ods hrd.).

†*Klokker.* Fra 1400, omtalt i præsteindberetningen 1748, hvor det udtrykkeligt bemærkes, at der i klokketårnet kun er én klokke, »af ypperlig lyd og størrelse«.[20] Indskriften med gammel »munkeskrift« gengives således: »Alpha et

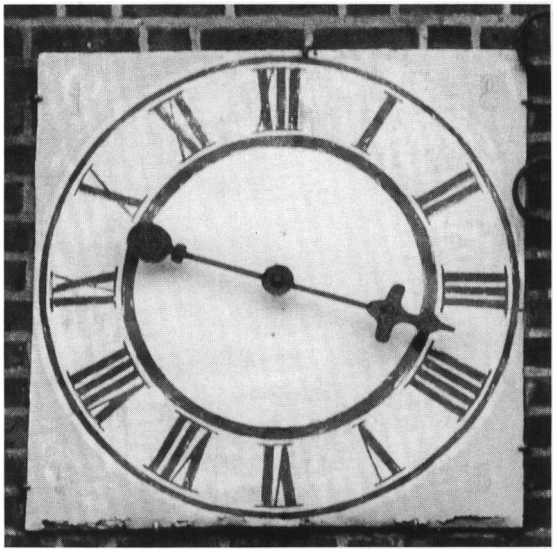

Fig. 66. Urskive på tårnets sydmur. I sviklerne anes årstallet 1856 (s. 1847). HS fot. 1974. - *Dial of clock on the south wall of the tower. The date 1856 is faintly discernible.*

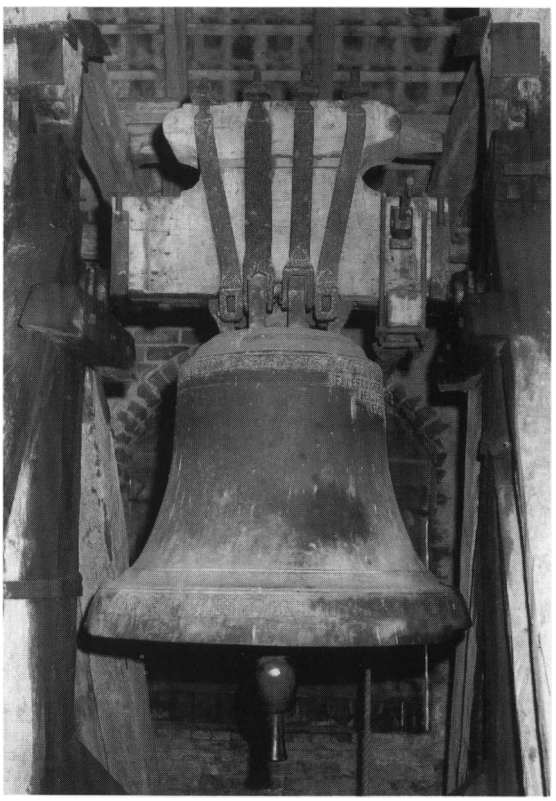

Fig. 67. Klokke støbt 1793 af H. C. Gamst i København (s. 1847). NE fot. 1981. - *Bell cast in 1193 by H. C. Gamst of Copenhagen.*

o(mega) principium et finis. Primus et novissimus. A(nn)o dei med et die Marie Magdalena« (alfa og omega. Begyndelsen og enden. Den første og den sidste. I det Herrens år 1400 og på Marie Magdalenes dag). På legemet var tre våbener og stempler med små ulæselige bogstaver omkring.

Ifølge samme kilde var der i tårnet et urværk, som slog både i tårnet og i kirken; denne oplysning forklarer et udsagn i Danske Atlas gående ud på, at der i tårnet »er et urværk samt to klokker, den ene fra 1400«, den anden kendes ikke.[127]

To klokkerebshuller i korhvælvet, under det sted, hvor en tagrytter har siddet, bekræfter tilstedeværelsen af en eller to †klokker i denne.

Klokkestol, af eg, med adskillige genanvendte planker. De to lodrette stolper, som deler stolen, er usædvanlig kraftige; den ene er yderligere suppleret med en spinklere stolpe. Midtfaget har krydsbånd under klokken, sidefagene i hele faget.

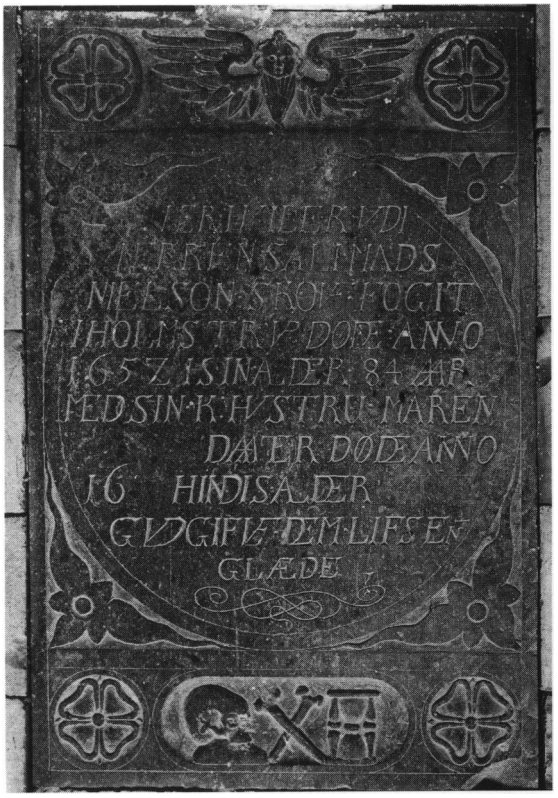

Fig. 68. Gravsten over Mads Nielsen, †1652, og hustru, Maren (s. 1848). NE fot. 1981. - *Tombstone of Mads Nielsen, †1652, and his wife Maren.*

GRAVMINDER

Gravsten (fig. 68), o. 1652. Mads Nielson, skovfoged i Hömstrvp, †1652 i sin alders 84. år, og hustru Maren • daater, †16• ... år. Rødgrå kalksten, 87x58 cm, med fordybet versalindskrift i oval midt på stenen. I hjørnerne cirkelfelter med firkløver, mellem de øvre vinget englehoved, og mellem de nedre ovalfelt med kranium, korslagte knogler og timeglas. Stenen er udført efter skema beslægtet med gravstenen i Rørby over Niels Holgersen Bruun, †1707 (s. 1531 med fig. 40). I midtskibets gulv, nord for sydrækkens tredje pille.

†*Kiste,* 1821. Ifølge indskriften på låget rummede den Christian Fridrich greve af Moltke, forst- og jagtjunker. *11.sept. 1799, †30.juli 1821. I sakristiet, hvorfra kisten 1827 ønskedes fjernet, for at rummet kunne blive ryddeliggjort til brug for sognepræsten,[23] men endnu 1857 stod den simple, sorte kiste dér.[128]

Støbejernskors, fra 1800'rnes midte, antagelig det, der ses på Kornerups tegning fra 1859 (fig. 1), på »I L Birch.s Familiebegravelse« som angivet med reliefversaler i korsskæringen. Latinsk kors med trekløverformede ender, 100x67 cm. Glat bagside. Svarende til kors på Holmens kirkegård, København.[129] På kirkegården, syd for kirken.

†*Kirkegårdsmonumenter.* 1) Fra 1800'rne, ældre end 1878, da Hans J. Holm tegnede det.[130] I omtalen nævnes blot, at det er smedet. Det ser ud til at have været beslægtet med et fra Søstrup, nu i Holbæk Museum.[131] 2-4) Tre marmorplader på et ikke nærmere betegnet gravsted.[132] 2) O. 1845. Christian Moller, *10. maj 1787, †1. marts 1845. 3) 1851. Johannes Splittorf, *25. aug. 1811, †23. maj 1851. 4) 1852. Ane Johanne Moller, *17. jan. 1790, †18. april 1852.

På fotografier fra 1910, 1922 og endnu 1952 ses nu forsvundne †*støbejernsgitre* omkring adskillige gravsteder (jfr. fig. 21 og 4).

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Godsarkiver. Adelersborg. Kirkerne vedk. 1719-1924. - Kirke- og skolergsk. 1895-1905. - *Ved embedet.* Synsprotokol 1862-19(86). - Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Indberetning til Oldsagskommissionen 1812. Indberetninger ved J. Kornerup 1893 (korbuebjælke), Aage H. Mathiesen 1895 (bygning), M. Mackeprang 1910 (bygning og inventar), Anton Birch 1945 og 46 (udgravning og bygningsundersøgelse), Victor Hermansen (udaterede notater), Mogens Larsen 1971 (inventar), K. Søndergaard Nielsen 1973 (altertavle og krucifiksgruppe), Niels Jørgen Poulsen 1977 (udgravning i nordre sideskib), Hugo Johannsen 1981 og 88 (bygning), Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov 1981 (inventar), Nils Engberg 1988 (udgravning syd for kirken, i skibet og tårnarkaden) og Marie-Louise Jørgensen (udgravning i tårnarkade). Knud Prange har været konsulent vedr. heraldikken. - Bygningsbeskrivelse ved Hugo Johannsen, inventar og gravminder ved Marie-Louise Jørgensen. Redaktionen afsluttet 1988.

Tegninger. NM2. Aftegning af indskrifter på alterkalk og korbuebjælke samt glasmalerier ved Søren Abildgaard. - Eksteriør ved J. Kornerup 1859. - Farvelagt opmåling af sakristiets og våbenhusets gavl ved V. Koch 1878. - Fem tegninger af diverse inventar (stolegavle, dørfløje m.v.) ved H. Storck 1878. - Plan, længdesnit, 18 måleblade samt to skitser af korgavl fra Hans J. Holms bo (udført 1878 med henblik på opmålingerne i ÆldNordArch. 1880). - Indskrift på korbuebjælke ved J. Kornerup 1893. - Tre tegninger af kirkegårdsmur, bygningsdetaljer og alter ved Aage H. Mathiesen 1895. - Alterkalk ved Anton Birch 1930. - Udløb til piscina ved Aage Jørgensen. - Syv blade med opmålinger af udgravninger ved Anton Birch 1945-46. - Plan ved M. Brahde 1961. - Plan og snit ved Per Godtfredsen 1966. - To tryk af opmålinger i forbindelse med varmeanlæg og retablering af sakristidør ved A. Monrad Hansen 1976. - To måleblade og tre rentegninger af udgravninger ved Nils Engberg 1988. - Isometriske rekonstruktioner af kirkens bygningshistorie, opmåling af diverse profiler samt alterbord ved Mogens Vedsø 1988.

Notebøger. N. L. Høyen, XI, 51-52.

Litteratur. Thomas B. Bang: St. Sørens Holmstrup, i ÅrbHolbæk 1909, s. 34-44.

[1] Roskildebispens jordebog s. 163.
[2] DaRigBr. 1. rk. III, nr. 253, jfr. Poul Nørlund i Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. Udg. af Soransk Samfund, I, 1924, s. 61, 87; endvidere samme: Jorddrotter paa Valdemarstiden, i Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 164.
[3] Roskildebispens jordebog s. 50f.

Fig. 69. Skriveren nedfælder titlen på Kristi kors (s. 1825). Detalje af altertavlen, sml. fig. 37. NE fot. 1981. - *The scribe writing the Title for Christ's Cross. Detail of the altar-piece, cf. fig. 37.*

[4] Tage E. Christiansen: Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog, i HistT. 77, 1977, s. 10, 60.
[5] Repert. nr. 6629.
[6] DK. Maribo s. 1216.
[7] Repert. nr. 10715; endvidere Troels Dahlerup, udg. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid, II, 1969, s. 166-67.
[8] J. F. Fenger: Helgensager, i KirkehistSaml. 1. rk., 2, 1853-56, s. 33.
[9] Lis Jacobsen, udg.: Peder Palladius' Danske Skrifter, V, 1925-26, s. 131.
[10] KancBrevb.
[11] Jfr. klemmebrevet af 9. maj, Niels Krag og Stephan Stephanius: Den stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie ... hans Historie. I—III, 1776-79. Supplement 1779, s. 145.
[12] Jfr. endvidere Erik Kjersgaard: Markedsplads og markedsorganisation i middelalder og nyere tid, i Købstadmuseet »Den gamle By«, Årbog 1983, s. 31.
[13] Landebogen s. 132.
[14] LA. Skippinge hrd.s provsti. 1647-1783. Herredsbog.

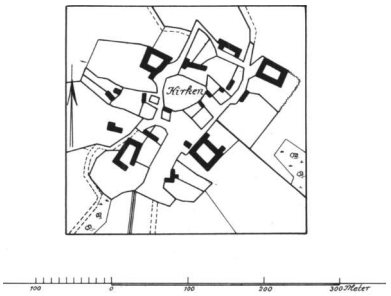

Fig. 70. Landsbyplan 1797. - *Village map.*

[15] Kronens Skøder II, 398.
[16] Smst. III, 67.
[17] Smst. IV, 324. Allerede 8. okt. 1710 var kirken sat på auktion, hvor »justitsråd Scavenius« var højestbydende; men om kirken blev solgt ved denne lejlighed er uvist. RA. Rtk. 2215. 38. Arkivalier vedr. særlige hverv. 1710-11. Kommissionsakter vedr. auktion over en del kongens beholdne kirker.
[18] LA. Bispearkivet. 1738-1817. Specielle indb.
[19] August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, 1926, s. 117; Schmidt: Helligkilder s. 26f.; Siegfred Svane: Danske Helligkilder, 1984, s. 88. Susanne Andersen: Helligkilder og valfart, i Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev, 1985, s. 40.
[20] LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.
[21] Jfr. indb. ved Neergaard (1892), Kai Uldall (1922) og Victor Hermansen (1947).
[22] Schmidt: Helligkilder s. 26.
[23] LA. Tuse og Merløse hrdr.s provsti. 1824-1900. Synsforretningsprot.
[24] Allerede Burman Becker tolker i teksten til sin tegning fra 1854 (fig. 71) åbningerne som »skydehuller«, men ellers er det først J. B. Løffler, som bringer fænomenet ind i diskussion om mulige forsvarsindretninger ved kirkerne. Løffler beskriver Holmstrupmuren i sin indberetning om Kundby (jfr. DK. Holbæk s. 620 og 666, note 16), som Kultusministeriet havde forelagt militæreksperten Otto Blom og kirkearkæologen Jacob Helms. I sin anden skrivelse (28. april 1887) til ministeriet, fastholder sidstnævnte afvisningen af tanken om en fortifikatorisk hensigt med de smalle, usmigede sprækker. Den omstændighed, at jordsmonnet omkring muren ikke er synderlig hævet taler også imod tanken om befæstning - en romantisk opfattelse, der senest er genfremsat af Johan Lange: Værn og våben i kirker og klostre, 1987, s. 56.
[25] Ved embedet. Synsprot. 1862-19(86).
[26] RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkergsk. 1713-19. Sjællands stifts kirkergsk. - 1719-31. Rgsk. for kgl. kirker.
[27] Ved synsforretningen 1903 forevistes en tegning til det planlagte kapel, jfr. note 25.
[28] Anton Birch: Set. Sørens Valfartskirke i Holmstrup er »ældre end Amerika«, siger Murene, i Holbæk Amtstidende, 13. jan. 1943.
[29] S. 1118 og 1612. Vedr. Avnsø i Skippinge hrd. henvises til Jørgen Ganshorn: Aunsøgård og Aunsø kirke. Bygningshistorie og sammenhæng, i ÅrbHolbæk 1981, s. 47-66.
[30] Jfr. eksempelvis Gierslev og Årby (s. 1119, 1449).
[31] Som eksempel på en lignende, meget flad korafslutning kan nævnes Store Fuglede (s. 1615). Et fladbuet fundament for tresidet gavl kendes bl.a. fra ruinen af Vordingborg Helligåndshus, jfr. DK. Præstø s. 201.
[32] Eksempel på det førstnævnte ses i Radsted (DK. Maribo s. 981f.) og Valløby (DK. Præstø s. 294f.), på det sidstnævnte i Tibirke (DK. Frborg. s. 1318f.) og Kliplev (DK. SJyll. s. 1971), hvor koret dog ikke er bredere end skibet.
[33] Et mere nærliggende eksempel på en sådan ombygning, der er gået i stå efter færdiggørelsen af koret ses i S. Olai i Skanør, jfr. Kjeld de Fine Licht: Øresundsmotiver, i NMArb. 1976, s. 37.
[34] F.eks. Trap; Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur, I, 1955, s. 104; Erik Horskjær i Hakon Lund og Knud Millech, red.: Danmarks Bygningskunst, 1963, s. 167; Hugo Johannsen i Hakon Lund, red.: Kirkens huse. Danmarks arkitektur 6, 1981, s. 92.
[35] Jfr. note 28; endvidere sammes redegørelser for gravningerne 1945 og -46 med en lang række iagttagelser vedrørende den stående bygning. Det anførte citat stammer fra Mackeprangs indberetning 1910.
[36] Det skal bemærkes, at fortandingen ikke umiddelbart kan iagttages indvendig, hvor forholdet sløres af hvidtekalk. Der kan dog næppe herske tvivl om et byggestop på dette sted, hvor fortandingen udvendig rejser sig over en høj syldsten, der midlertidigt har dannet hjørne. Som yderligere indicier kan nævnes, at løberskiftet mellem gesimsens savtænder her afsluttes med en binder; endvidere at det tredje bomhul på dette sted er anlagt mellem to af fortandingens tænder og således mod sædvane ikke afdækkes af en løber.
[37] Jfr. indb. s. 12 (1946) og snit i udgravningsfelt Aa på tegning 3.
[38] Det bemærkes, at stenene i den middelalderlige rest af søndre sideskibs taggavl er tyndere end de til højkirken benyttede, hvorfor sammenføjningen ved fortandingen ikke er lykkedes, hvorimod der er bedre overensstemmelse i nord.
[39] Birchs undersøgelse viste (jfr. indb. 1946 s. 23, tegning 7 med udgravningsfelt H), at koromgangens indre hjørne i nordvest er tilføjet efter opførelsen af lukkemuren. Justeringen måtte foretages, fordi korpolygonens nordøsthjørne ikke var afsat i flugt med nordre sideskib (jfr. s. 1802).

[40]Jfr. Tore Nyberg og Thomas Riis, udg.: Kalundborgs Historie, 3, 1983, s. 33f.; Jørgen Ganshorn: Stenhuse i Kalundborg, i Hikuin, 13, 1987, s. 75f. Huset er målt af Jacob Kornerup 1877 (NM2) før restaureringen samme år; endvidere 1913 af Axel Ekberg, jfr. ÆldNordArch. V. Ser. 4. R., sml. note 55.

[41] Jfr. det righoldige materiale i Helsingør S. Marie (DK. Frborg. s. 313) og Elna Møller i artiklen »tegl«, i KulthistLeks. XVIII, sp. 152.

[42] Jfr. f.eks. Finderup (s. 1155).

[43] Eksempelvis den nedrevne kirke i Varberg på Hallandskysten, jfr. SvK. vol. 181. Se tillige den nyttige sammenstilling af kirkeplaner i Anders Andrén: Den urbana scenen. Bonn og Malmø 1985, s. 191-237.

[44] Eksempelvis Helsingør S. Marie (DK. Frborg. s. 301 ff.) og Køge S. Nicolai (DK. Kbh. Amt s. 180).

[45] Utilstrækkelig fundering i forbindelse med delvis benyttelse af forgængerens fundamenter kendes bl.a. fra Køge S. Nicolai, hvor fremgangsmåden er ansvarlig for den stedvis stærkt udadhældende højkirkemur, jfr. DK. Kbh. Amt s. 172 og 188.

[46]I selve kirken svinger stenmålene mellem 27-28x13-14x9-10 cm.

[47] Undtaget herfra er gesimsen bag sakristiet, hvor tænderne vender ens.

[48] En nærliggende parallel findes i Store Fuglede (s. 1615) og har muligvis også kronet det nedrevne langhuskor i Holmstrup (jfr. fig. 7b). Andre repræsentanter er Fanefjord på Møn (DK. Præstø s. 1014f.), S. Petri og †S. Clara klosterkirke, begge i København (DK. Kbh. By, 1. bd., s. 242 og 6. bd., s. 33). Ideen levede videre i eftermiddelalderligt kirkebyggeri, som det bl.a. fremgår af de nordsjællandske kirker i Alsønderup og Slangerup (DK. Frborg. s. 1444 og s. 2037f.).

[49] Jfr. redegørelsen herfor i bl.a. Helsinge (s. 1247 og note 30). Et nærliggende eksempel på tilsvarende bomhuller til en svalegangs stikbjælker kendes fra den såkaldte rektorbolig ved Kalundborg Vor Frue (note 40), muligvis opført af samme bygmester, som har arbejdet ved Holmstrup kirke.

[50] En udvendig prædikestol er bevaret i en af sydsidens støttepiller ved johannitterkirken S. Hans i Odense, jfr. »predikestol« i KultHistLeks. XIII, sp. 431. På Krafts kirkegård øst for apsiden ved Lunds domkirke skal stenhuggeren Adam van Düren i 1500'rnes begyndelse have forfærdiget en prædikestol, hvorfra afladskræmmeren Archimboldi ifølge gammel tradition skal have uddelt syndernes forladelse, jfr. Otto Rydbeck: Lunds domkyrkas byggnadshistoria, Lund 1923, s. 235. Endvidere »*Aussenkanzel*«, i Otto Schmitt, udg.: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, I, Stuttgart 1937, sp. 1293ff.

[51] Den oprindelige fløj har været ophængt i stapler, af hvilke den øvre er bevaret i bunden af den indre niche.

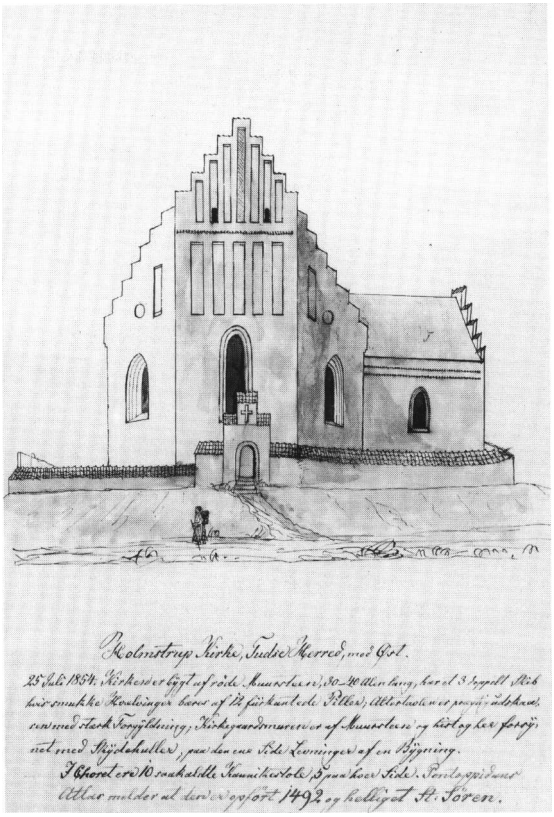

Fig. 71. Kirken, set fra øst. Tegning af Burman Becker, dateret 25. juli 1854. Det kongelige Bibliotek. - *The church seen from the east. Drawing by Burman Becker, dated 25th July 1854.*

[52] Jfr. indb. 1895.

[53] Jfr. note 23 og 25.

[54] De forefandtes i nuværende skikkelse 1910, men endnu 1880 (jfr. fig. 17a) var gesimsen blot markeret af et enkelt savskifte.

[55] Således Undløse sakristi, Kundby våbenhus samt korgavlene i Mørkøv, Havrebjerg og Store Fuglede (s. 362, 627, 778, 1090 og 1615). I Havrebjerg-gavlen fra 1529 ses en lignende underdeling af den midterste højblænding. - Da kirketårnet i Krogstrup i Horns herred fik nye taggavle 1881-82 (DK. Frborg. s. 2734) tegnedes de som variationer over Holmstrups våbenhus, der netop 1880 var publiceret i ÆldNordArch. III. rk., planche 11, sml. fig. 17a.

[56] RA. DaKanc. Generalkirkeinspektionskollegiet. 11. 1738-91. Indsendte visitatsberetninger.

[57] LA. Holbæk amts provsti. 1808-23. Synsforretn.

[58] Birch skitserede senere dette mønster efter hukommelsen og opgiver ikke mål. Han daterede fliserne til o. 1600, men de kan være middelalderlige.

[59] I regnskabet nævnes 5 nye vinduer i størrelse 1x2 alen, 7 nye vinduesstænger og forbedring af 4 gamle

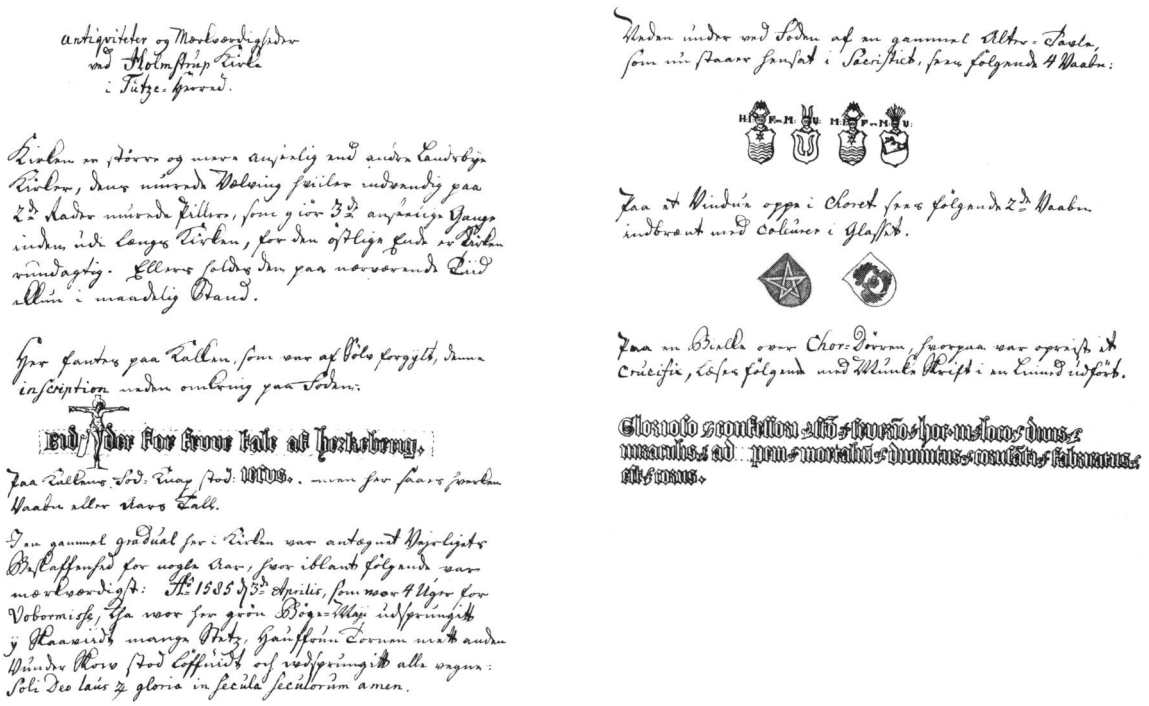

Fig. 72. Indskrifter og våbener, aftegnet af Søren Abildgaard på hans topografiske rejser i årene 1756-78. På venstre side: Alterkalken, sml. fig. 43 (s. 1829); på højre: Våbener på et forsvundet †skab til Maria-altertavlen, sml. fig. 40 (s. 1828), glasmalede våbener, sml. fig. 31-32 (s. 1820) og indskriften på korbuebjælken, sml. fig. 49 (s. 1833). NM2. - *Inscriptions and coats of arms, drawn by Søren Abildgaard during his topographical travels in the years 1756-78. On the left page: The chalice, cf. fig. 43; on the right: Coats of arms on a lost †compartment for the Lady altar-piece, cf.fig. 40, stained-glass coats of arms, cf.fig. 31-32 and inscription on the Rood beam, cf. fig. 43.*

vinduer med nyt bly og lodning, jfr. note 26.

[60] Indridsningen bemærkedes af Helms, da han 1886 besøgte kirken (jfr. note 24). I hans indb. om kirkegårdsmuren findes et afrevet blad fra notebog, hvorpå gnideaftryk af indridsningen, der læses som »1312«.

[61] Jfr. LA. Godsarkiver. Adelersborg. 1719-1924. Kirkerne vedk. 1708 (note 88), nævnes behov for blytækkerarbejde, hvortil kunne benyttes »11 stk. store og små ruller gammelt tavlebly, som ligger i sakristiet og tilforn har ligget på tårnet«. - 1816 bemærkes, at der mangler noget bly på tårnets tag, muligvis til inddækning, jfr. note 57.

[62] Jfr. korrespondance i NM2; endvidere Antikvariske Annaler, 4, 1827, s. 432-34; Aage Roussell, i Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien (Corpus Vitrearum Medii Aevi), Stockholm 1964, s. 300f.

[63] I en kalkmalet fremstilling fra Stubbekøbing (DK. Maribo s. 272) afbildes helgenen med kirkemodel svarende til den gængse ikonografi, mens han på et forsvundet †kalkmaleri i Århus domkirke foruden bispestaven bærer en knogle (DK. Århus s. 418 samt andre eksempler i note 163).

[64] Jfr. ÅrbOldkHist. 1988 (Christian Jürgensen Thomsen 1788 - 29. december - 1988), s. 85; endvidere Antikvariske Annaler s. 432. En skematisk tegning med angivelse af suppleringernes omfang findes hos Roussell (note 62).

[65] Våbenerne omtales tidligst 1748, da de beskrives som værende i »den lille gang mod syd«, jfr. note 20. De er aftegnet af Søren Abildgaard (jfr. fig. 72), der lokaliserer dem til »et vindue oppe i Koret«. Pastor Gøtzche beskriver dem i sin indb. til Oldsagskommissionen 9. okt. 1822, som værende i »et vindue på kirkens søndre side«.

[66] F.eks. en række glasmalerier fra o. 1475 i kollegiatskirken Saint-Gommaire, Lierre, jfr. Jean Helbig: Les vitreaux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500 (Corpus Vitrearum Medii Aevi. Belgique.Tome I) Bruxelles 1961, fig. 59, 61.

[67] 1812 var alle fire kors synlige.

[68] Sml. Jens Vellev: Altre og alterindvielser - særligt i

Odense stift, i Fynske Minder 1975, 1976, s. 23-61.
[69] Jfr. note 20; endvidere J. F. Fenger: Helgensager, i KirkehistSaml. II, 1853-56, s. 33.
[70] LA. Bispearkivet. Skippinge hrd. 1617-1820.
[71] DK. Frborg. s. 1052f., fig. 10.
[72] Västra Ryd (Uppland) fra 1479 og Hammarby (Södermanland), jfr. Aron Andersson: Medieval Wooden Sculpture in Sweden, IV, Stockholm 1975, s. 282 og 129, fig. 48-49 og V, 1964, s. 226 og 222-23.
[73] Et dyvelhul til fastgørelse af et løst korstræ bekræfter dets tidligere tilstedeværelse.
[74] Jfr. Else Kai Sass: Pilate and the Title for Christ's Cross, i Hafnia 1972, s. 5-67.
[75] Uden angivelse af plads opregner han fortløbende: ?, Nikolaus, Katarina, Olav, Margareta og Barbara.
[76] To er tydeligvis forskellige fra resten.
[77] Jfr. synets bemærkning 1842, at altertavlen bør restaureres (note 23).
[78] Jfr. besigtigelsen 1971.
[79] Denne er ved dendrokronologisk undersøgelse dateret til o. 1375.
[80] RA. Kultusmin. 1. Dep. 1848-1916. Journalsager.
[81] DK. Sorø s. 696, fig. 8.
[82] 1830 behøvedes et nyt og større bæger (note 23).
[83] J. F. Fenger: Helgensager, i KirkehistSaml. II, 1853-56, s. 1-51. Om kalken s. 20, om St. Sörens Holmstrup s. 31- 40. Det skal bemærkes, at Fenger foreslår, at kalken er skænket af dattersønnen, Hak Ulfstand, der var lensmand på Kalundborg 1588- 91.
[84] Jfr. DaBiogrLeks., 1979f.
[85] Jfr. også synsudsættelse 1830 (note 23), da der foruden et nyt og større kommunionsbæger også ønskedes et nyt og større »oblatfad«.
[86] Jfr. note 14 og 70.
[87] NM2. Håndskriftsaml. Indb. vedr. Sjælland til Thurah og Hoffman 1755 og 1773. II.
[88] LA. Bispearkivet. Tuse hrd. 1661-1820.
[89] S. 1362 og 1429. I Røsnæs var stagerne forsynet med bliklys og lamper til lysvæske, i Tømmerup havde de forlorne piber til lys; begge steder 1862.
[90] DK. Kbh. Amt s. 810 med fig. 9.
[91] Jfr. N. L. Faaborg: Johan Thomas Lundbyes erindringer fra Røsnæs og Skarresø, i Fund og Forskning XV, 1968, s. 39-58. Om Holmstrup s. 56.
[92] S. 1233, 1280 med fig. 48 og 1328.
[93] Mackeprang: Døbefonte s. 6, 96 og 406.
[94] Om kandestøberdynastiet Buntzen, se: Poul Halkjær Kristensen: Danske Tinmærker, ved Holger Rasmussen, 1983.
[95] Kristusfiguren er ved en sekundær skrue øverst i brystkassen fæstnet til korstræet.
[96] DK. Sorø s. 538, fig. 5 og s. 1072, fig. 12.
[97] Jfr. de to i note 96 nævnte krucifiksers korstræ, hvor korsenderne er afvigende udformet.
[98] Oversættelse ved Erik Skov.
[99] Jfr. DK. Kbh. Amt s. 1677. Se også Poul Kürstein: Korstolene i Roskilde Domkirke og deres billeder, 1966, især s. 8-9 og omslagets bagside.
[100] Sml. note 69, s. 32. Søren Abildgaards tegning af indskriften (jfr. fig. 72) svarer på få undtagelser nær til de nuværende forhold; dengang manglede »o« i »opem«. Endvidere læste han »corusati«, hvor der i dag ses »chorussati«, og det sidste ord opfattede han som »corus«. Høyen gengiver indskriften uden markering af forkortelsesstreger: »Glorioso confessoris Sto Severin hoc in loco duobis miraculis ad opem

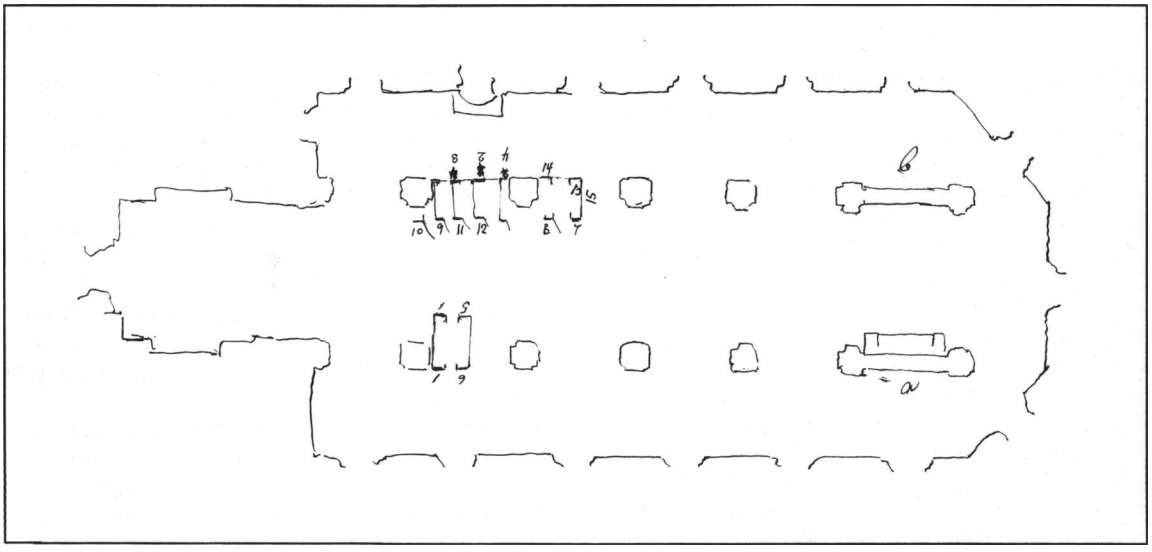

Fig. 73. Skitseplan af stolestadernes opstilling 1885, da der fremsattes forslag om deres istandsættelse (s. 1839). NM2. - *Sketch plan of the disposition of the benches in 1885, when a proposal for their restoration was put forward.*

mortalium divinitui coruscati fabricatus est chorus« i sin notebog. J. F. Fenger læste »duobus« og ikke »divis«, »corruscanti« og ikke »corus sa(n)ti«, og opfattede det sidste ord som »corus« og ikke »cor(por)is«. J. Kornerup satte en parentes om de bogstaver, der manglede, da han fra en stige undersøgte indskriften og »med fuldkommen sikkerhed« fandt den oprindelige ordlyd efter at have anbragt alle de løse bogstaver på deres oprindelige plads, hvor sporene var tydeligt at se på bjælken.

[101] LA. Godsarkiver. Adelersborg. Kirke- og skolergsk. 1895-1905.

[102] Jfr. Jensen: Snedkere s. 103, 107 og samme: Lorents Jørgensen, Billedsnider, i ÅrbHolbæk 1910, s. 12.

[103] Hjørnestatuetterne på den langt yngre stol, fra 1671, i Næstved S. Peders kirke forestiller ni apostle; yderligere tre er fremstillet i forbindelse med opgangen svarende til forholdene i Holmstrup, jfr. DK. Præstø s. 99.

[104] Disse flammer synes at være et særkende for LJ, så vidt det ses, bruger læremesteren, Hans Gudewerth, dem ikke.

[105] Ældre er vist kun stolen i Fuglsbølle (Langelands Søndre hrd., Svendborg amt).

[106] Om de ældste stole i vore kirker, se Erik Skov: Almuebænk og herremandsstol? Bidrag til kirkestolens historie i Danmark, i Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 235-49, især s. 236-37.

[107] kunne adskillige døre ikke lukkes; året efter var ulempen ved at blive afhjulpet (note 23).

[108] Lignende ses på stolene i Fuglebjerg, hvor gavlene dog har en anden afslutning foroven (DK. Sorø s. 992).

[109] S. 1275 med fig. 45-46, DK. Sorø s. 438, 572 og 531 med fig. 6.

[110] DK. Sorø s. 1107 med fig. 9. Denne stol anses for at være udført o. 1600-10.

[111] I skrivelse af 10. okt. 1885 fra Kirke- og Undervisningsvæsenet omtales en forestående fornyelse af stolene. Af Kultusministeriets journalsager synes at fremgå, at udskiftningen af stolene foregår i løbet af årene 1885-88 (note 80).

[112] S. 336 og 1105 med fig. 30.

[113] DK. Kbh. Amt s. 1672 med fig. 300, 343 og DK. Sorø s. 254 med fig. 17.

[114] Larsen: Holbæk, 1, s. 217.

[115] Jfr. omtale 1889 (note 23).

[116] Se Lars Friis: Gemmemøbler, kister, skabe, skuffemøbler og chatoller på Frilandsmuseet ved Sorgenfri, 1976, s. 111, fig. 118.

[117] Jfr. note 20. Det var stærkt jernbeslået og forsynet med to låse. Den tredje lås er skjult af et jernbånd.

[118] 1856 manglede bøsser (jfr. note 23), men inventariet 1862 (jfr. note 25) nævner en.

[119] S. 1329 med fig. 38, DK. Præstø s. 799 med fig. 11 og DK. Sorø s. 842 med fig. 5.

[120] 1717 anskaffedes †klinke og klinkefald til den søndre dør (jfr. note 26).

[121] Meddelt af Th. Frobenius & Sønner.

[122] I synsprotokollen læses 1889: Tre nummertavler med skydenumre anskaffes og 1906: Fire nye nummertavler bliver anskaffet (note 25). Ofte synes der dog at være gået adskillige år, før en henstilling blev efterkommet. 1897 (note 25): To nye store tavler med løse tal anskaffes.

[123] Om tårnurmagerne Funch og Louv, se Bodil Tornehave: Bornholmske Urmagre, 1983, s. 135 og 146.

[124] Note 57 og 23.

Fig. 74. Indskårne navne og årstal på pulten til korstolene i sydsiden (s. 1841). NE fot 1981. - *Carved names and dates on the desk of the choir stalls on the south side.*

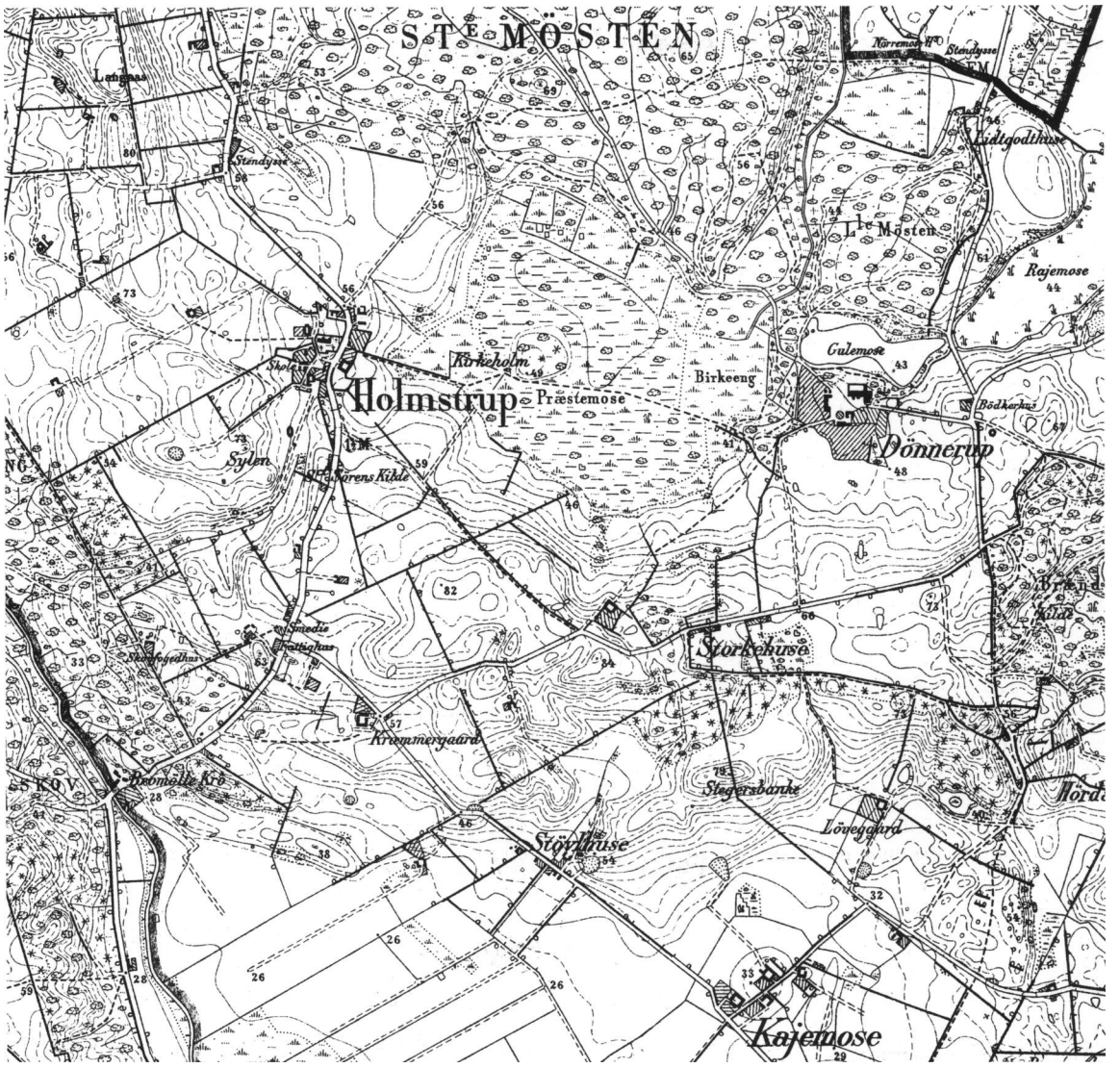

Fig. 75. Egnen omkring Holmstrup (sml. s. 1789-91). Syd for landsbyen er S. Sørens kilde og mod øst Præstemosen, som er levn af den nu udtørrede sø, Læsø, med den lille holm, Kirkeholm, nær kirken. Læsøholm, en gård tilhørende Hvideslægten, var opkaldt efter søen, der indtil 1300'rnes senere del også gav navn til kirke og sogn. Som det ses på kortet var Læsø det vestlige led i en kæde af småsøer, af hvilke Gulemose og Rajemose fortsat eksisterer. Den nord-sydgående landevej passerede derfor naturligt Læsøens vestbred og længere mod syd Bromølle, det vigtige overgangssted gennem den nu afvandede Åmose. Udsnit af målebordsblad ca. 1895. 1:20.000. Kort- og Matrikelstyrelsen. - *The vicinity round Holmstrup. To the south of the village is the holy spring of St. Severin and to the east Præstemosen, the former lake, Læsø, with the islet, Kirkeholm, near the church. Læsøholm, a manor belonging to the Hvide family, was called after the lake, that until the latter part of the 14th century also gave its name to the church and parish. As seen on the map, Læsø was the western part of a chain of small lakes, of which Gulemose and Rajemose still exist. The north-south going road therefore passed the west shore of Læsø and further south Bromølle, the important crossing through the now drained Åmose.*

[125] 1972 udskiftedes kneblen, og samtlige beslag blev eftergået og udbedret efter behov af firmaet Thubalka, Vejle, der også 1930 havde repareret klokken.
[126] Kirkeklokker s. 208.
[127] DaAtlas VI, 224. I. H. Larsen anfører med henvisning til samme kilde, at kirken har haft tre klokker (note 114).
[128] Note 132 og 114, s. 218.

[129] Jfr. Aase Faye: Danske Støbejernskors, 1988, katalog nr. 182.
[130] Jfr. ÆldNordArch., 1879, III. rk. bl. 15.
[131] Det er ikke omtalt i DK.
[132] KglBibl. NyKglSaml. 2246. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter osv. 1-2. 1856-64.